

עיקרון הפשרה בתפילה

על המתח בין עיקרון האחדות לעיקרון שמירת מנהגי האבות

בתפילה במערכת החינוך

מאת רותם הקשר¹

מתפרסם לראשונה באתר דעת * אלול תשע"ד * 8/2014

התוכן

1	התוכן
1	1. הקדמה
2	2. חשיבות השמירה על נוסח התפילה
4	3. השאלה החינוכית שנגזרת מתוך שאלת שמירת הנוסח
5	4. פתרונות שונים שהועלו לבעיית הנוסח במערכת החינוך
10	5. פתרון בעיית נוסח התפילה ופגיעתה באחדות לאורך הדורות
21	6. הצעה מעשית לפתרון בעיית נוסח התפילה במערכת החינוך
22	7. סיכום

1. הקדמה

התפילה הציבורית בבית הספר יוצרת מתח בין שני ערכים מתנגשים. מצד אחד עומד ערך האחדות שדורש מהצוות החינוכי לקיים מניין אחיד לכל התלמידים, ומצד שני עומד ערך שמירת מנהגי האבות שדורש דווקא את פיצול התפילה הציבורית לפי הנוסחים השונים.

במאמר הבא אציג את המתח הזה ואציע דרך אפשרית לפתרונו. המאמר פותח בסיכום החשיבות ההלכתית של שמירת הנוסח והתפתחות חשיבות זו לאורך הדורות. לאחר מכן מוצגות הבעיות החינוכיות השונות שנוצרות בעקבות הרצון לשמור על נוסח התפילה. בעקבות הבעיות יוצגו לאחר מכן הפתרונות השונים שהוצעו בימינו לסוגיה זו והסבר מדוע לדעתי הם לא מספקים. לאחר מכן תתבצע חזרה כרונולוגית לאחור ויוצג עיקרון הפשרה שהיווה כבסיס העיקרי לפתרון בעיות נוסח התפילה מתקופת התלמוד ועד לימינו. לאחר הצגת עיקרון הפשרה אני אציע פתרון חדש לבעיית נוסח התפילה במערכת החינוך שמבוסס על עיקרון זה.

¹ המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שעשיתי בהנחייתו של הרב יהודה ברנדס. כאשר לא מוזכרת המהדורה של מקור תורני מסוים הוא ע"פ המהדורה שמובאת בפרויקט השו"ת.

2. חשיבות השמירה על נוסח התפילה

א. מחלוקת ראשוני אשכנז וראשוני ספרד.

הבסיס לבעיית נוסח התפילה בבית הספר הוא הרצון של כל אחד ואחד לשמור על נוסח אבותיו ולא לשנות ממנו מאומה. רצון זה הוא לא דבר חדש והוא אופייני לכל התקופות אבל השאלה היא מהו טעמו של אותו רצון והאם יש לו תוקף הלכתי מחייב.

דב רפל עמד על כך שגישת ראשוני אשכנז לנוסח התפילה שונה במהותה מגישת ראשוני ספרד לנוסח התפילה.² ראשוני אשכנז הקפידו מאוד על שמירת נוסח התפילה³ ושיטתם מסוכמת בהרחבה בפירוש לסידור שכתב ר' אלעזר מגרמייזא תלמידו של ר' יהודה החסיד.⁴ ר' אלעזר מסביר לאורך כל פירושו למה הנוסח שהוא מביא חייב להיות כך ומה עומד מאחוריו ומתוך הסברים אלו ברור שאין שום מקום לשנות את הנוסח ולפגוע בו. שיטתו מסוכמת בקטע שבו הוא מסביר שהנוסח שהוא מתבסס עליו עבר בשמרנות מדור לדור עד שהגיע אליו. לאחר שמסיים לפרט את דורות המסירה של נוסח התפילה וסודותיו הוא מסכם -

והנה עדי וסהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלו לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו **אלא שלא יחלוק עלינו החוטא בנפשו, כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה מסיני, כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת...**⁵ בספרד, לעומת זאת, התמונה הייתה שונה לחלוטין כמו שניתן לראות בדברי האבודרהם שחי בספרד במאה ה-

- 14

יש אנשים שמנו התיבות שיש בכל ברכה וברכה משמונה עשרה והביאו פסוקים על כל ברכה מעניניה שעולין תיבותיהם כמנין תיבות הברכה וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה. **ואחר כך נראה לי שאין לו יסוד ולא**

² במאמר "הערות לתפילת העמידה של חול - שמונה עשרה". המאמר פורסם לראשונה בספר הזיכרון למרדכי ויזר (קבוצת יבנה, תשמ"א) והובא בשנית בקובץ מאמרים על התפילה בשם "פתחי שערים" שיצא לאחר מותו של דב רפל (הוצאת ידיעות אחרונות 2001, עורכים יואל ונחמיה רפל). הציטוטים כאן הם מתוך קובץ זה.
³ קפדנות זו אפיינה כבר את ראשוני חסידי אשכנז כמו שניתן לראות בדברי ר' שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא שחי במאה ה-11 (הדברים מובאים ע"י ר' אלעזר מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח [נב] רפאינו. ההדגשות בציטוטים לאורך כל המאמר הן שלי אלא אם כן צוין אחרת.)-

שימו על לב אנשי צרפת ים וא"י הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם שאתם בודים מלבכם כמה וכמה תיבות בתפילתכם, שלא עלתה על לבם של חכמים הראשונים שתיקנו להו התפילה במקום קרבנות, וכל ברכה ותפילה שתיקנו הכל הוא במדה ובמשקל באותיות ובתיבות. שאם לא כן, אז היה חס ושלום את תפילתנו כעין זמר של גויים הערלים, לכן שימו על לבבכם ואל תוסיפו עוד לעשות כדרככם הרעה הזו, להוסיף ולגרוע תיבות ואותיות בתפילתכם ...

⁴ ר' יהודה החסיד שחי כמאה שנה לאחר הרשב"ש המשיך את שיטתו כמו שניתן לראות בספר חסידים סימן תקנ.
⁵ פירושי סידור התפילה לרוקח [לז] אז ישיר. שיטת ראשוני אשכנז קיבלה עם הזמן הרחבה נוספת כמו שניתן לראות אצל המהר"ל (ספר מהר"ל (מנהגים) הלכות יום כיפור) -

[יא] ... אמר מהר"ל סג"ל אין לשנות מנהג המקום בשום ענין אפילו בניגונים שאין מורגלים שם. וסיפר לנו מעשה בעצמו שהיה שליח ציבור פעם אחת בקהלת רעגנשפורג בימים הנוראים, והיה מנגן כל התפלה כמנהג מדינת אוסטריה כי כן המנהג שם. והוקשה בעיניו שהיו אומרים הפטרה בניגון בני ריינוס. ואמר שבאותו פעם היה הוא אומר סליחה אני אני המדבר אשר יסד רבינו אפרים לומר לתפלת מוסף, וסבר שמצוה לומר שם לכבוד רבינו אפרים המחבר אשר מנוח כבודו שם. ואמרו המנהיגים אליו שאין מנהגם לומר אותה הסליחה ולא שמע אליהם מסברתו דלעיל. לימים מתה בת הרב ביום כפור והצדיק הרב הנזכר עליו הדין שלקתה בתו על מה ששינה מנהג המקום.

דברים אלה של המהר"ל נפסקו להלכה על ידי הרמ"א⁵ (הגהת הרמ"א על שולחן ערוך אורח חיים הלכות יום הכפורים סימן תריט) -
... ואל ישנה אדם ממנה העיר, אפילו בניגונים או בפיזטים שאומרים שם.

שורש כי לא תמצא מקום בעולם שאומר שמנה עשרה בענין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין ואם כן המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאהו לא לזולתו. ולמה נטריח על הסופרים לכתבו.⁶

לסיכום, באשכנז לא היו מוכנים לקבל אפשרות של מספר נוסחים נכונים ואילו בספרד הכירו בעובדה שהמציאות היא שיש מספר נוסחים וכולם לגיטימיים.

ע"פ ההבחנה שעמד עליה דב רפל, היחס ההלכתי לנוסח התפילה שונה במהותו מהיחס לשאר המנהגים. בעוד שעל כל המנהגים חל הכלל של "אל תיטוש תורת אימך", בנוסח התפילה הכלל ההלכתי שונה במהותו. נוסח התפילה ע"פ אשכנז הוא לא סתם מנהג שצריך לשמר אלא הוא אמת בלעדית שכל שינוי שלה הוא טעות ולכן ע"פ גישה זו לא יכול להיות שאדם אשכנזי יסכים לשנות את נוסח תפילתו גם אם רוב המתפללים הם ספרדים. לעומת זאת, הגישה הספרדית הרבה יותר פתוחה לנוסח התפילה והיא מאוד תגמש בנוסח לפי ציבור המתפללים.

ב. השפעת משל י"ב השערים של האר"י על גישות האשכנזים והספרדים בנושא שמירת נוסח התפילה.

הגישה האשכנזית התרככה עם הזמן בעקבות דברי האר"י שהתקבלו ע"י פוסקי אשכנז –

... יש חלוקים רבים בין אשכנז וספרד וקטלונאי ואיטליא וכיצא בהם, שהם מנהג קדמונים שלהם בסיודורי התפילות, שהם מחולקים בשרשי התפילות לפי הדין. והיה אומר, שהם י"ב שערים ברקיע, כנגד שנים עשר שבטים, וכל אחד עולה דרך שער אחר. ... ואמר, שודאי שלא היו השערים שוים, ודרכי השערים גם כן לא היו שוים, וכל אחד משונה מחבירו, ולכן גם כן התפילות משונות. ולכן כל אחד צריך להתחזק כמנהג תפלתו, כי מי יודע אם הוא משבט ההוא, ואין תפלתו עולה אלא על הסדר ההוא. אך מה שהוא דינים מפורשים בגמרא, זה שוה לכל השבטים ...⁷

לפי האר"י הבסיס ההלכתי של התפילה שמובא בגמרא צריך להיות שווה בין כל הנוסחים אבל מעבר אליו כל אדם חייב להתפלל דווקא בנוסח של עדתו כי זאת הדרך היחידה שתפילתו תקבל. לפי זה כל שינוי בנוסח יגרום להפחתת קבלת התפילה בשמים. את דברי האר"י הביאו האחרונים האשכנזים להלכה באורח חיים סימן ס"ח.

טענתו של האר"י שונה במהותה מטענתם של ראשוני אשכנז. ראשוני אשכנז טענו שהנוסח שלהם הוא הנוסח היחיד שנכון ואילו האר"י טוען שיש מספר נוסחים נכונים אבל לכל אחד יש רק נוסח אחד שמתאים לו ומכאן שמבחינה אישית יש רק נוסח אחד נכון. כלומר, אם עד האר"י האשכנזים טענו שהנוסח שלהם הוא הנוסח הנכון, לאחר האר"י האשכנזים מקבלים את זה שיש נוסחים נוספים אבל אומרים שכל אחד חייב לדבוק בנוסח אבותיו. המשותף לדעה האשכנזית הראשונה ולדעה האשכנזית המאוחרת הוא האמירה שאסור לאדם לשנות את נוסח אבותיו (אם בגלל שזה הנוסח היחיד שנכון ע"פ הדעה הקדומה, ואם בגלל שזה הנוסח היחיד שיתקבל ע"פ הדעה המאוחרת).

עם הזמן דברי האר"י התקבלו גם על הספרדים ובעקבות כך נוצר מצב שאסור לאף אחד, גם לאשכנזי וגם לספרדי, לשנות את נוסח אבותיו כי כל נוסח אחר לא יתקבל בשמיים.⁸

⁶ ספר אבודרהם שמונה עשרה ד"ה יש אנשים.

⁷ של"ה פרשת ויחי תורה אור.

⁸ לדוגמה ראה את פסיקתו של הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת חלק ג סימן ו.

3. השאלה החינוכית שנגזרת מתוך שאלת שמירת הנוסח

ראינו שדברי האר"י השפיעו רבות על האשכנזים ועל הספרדים כאחד, וגרמו לכך שכל אדם מחויב מבחינה הלכתית לשמור על נוסח אבותיו כי כל נוסח אחר לא יתקבל בשמים. חשיבה זו הייתה טובה כל עוד הקהילות היו נפרדות ולא היה בהן ערבוב בין העדות השונות. לעומת זאת, בקהילות שבהן נוצר ערבוב בין העדות, דברי האר"י גרמו למספר בעיות חמורות:⁹

- א. בעיית אחדות הקהילה.
- ב. הקושי בעזיבת מנהג האבות - התחושות של התלמידים המתפללים בבית הספר בנוסח שונה מנוסח אבותיהם.
- ג. הפגיעה של החלפת הנוסח בחוויית התפילה.

א. בעיית אחדות הקהילה

ע"פ גישתו של האר"י כל אחד צריך לדבוק בכל מחיר בנוסח אבותיו ודבר זה יכול לגרום לפגיעה חמורה באחדות הקהילה.¹⁰ דברי האר"י היו אמנם טובים כאשר לא היה ערבוב בין האשכנזים לספרדים אבל כאשר ערבוב זה נוצר הם התחילו לגרום לפירוד גדול בתוך הקהילה. על תופעה זו כתב "ערוך השולחן" את הדברים הקשים הבאים –

האר"י ז"ל לא היה אומר פיוטים ופזמונים אלא מה שסידרו הראשונים ... ובאמת בעיקרי הדברים כל הנוסחאות שוות ... ומה בכך ולכולנו תורה אחת ומשפט אחד ותפלה אחת ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ וחלילה וחס לעשות פירוד או לאמר שח"ו יש פירוד בין ישראל והאומר כן הוא כסיל ובער:
בעיית האחדות קיימת בשיא חומרתה כאשר בני זוג מעדות שונות מתחתנים האחד עם השני. מעניין שבמקרה זה ברור לרוב הפוסקים שהאישה יכולה, ואפילו צריכה, לשנות את נוסח בית אביה ולעבור להתפלל בנוסח בעלה, וכל זה בשם האחדות.¹¹
בעיית האחדות בקהילה שנוצרת בעקבות הרצון לשמור על נוסח האבות היא נושא שצריך לעסוק בו בהרחבה בנפרד ורבו המחלוקות עליו. לעומת זאת, ברור לכולם שבמערכת החינוך צריך לשמור על האחדות ומכאן שהרצון לשמור על נוסח האבות גורם לבעיה חמורה שדורשת טיפול.

ב. הקושי בעזיבת מנהג האבות - התחושות של התלמידים המתפללים בבית הספר בנוסח שונה מנוסח אבותיהם

הבעיה העיקרית שעולה בקהילה בעקבות הרצון לשמור על נוסח האבות היא בעיית האחדות, ובהמשך אביא פתרונות שונים שהוצעו איך ניתן בכל זאת לקיים במערכת החינוך מניין משותף לכל העדות. הבעייתיות של

⁹ שינוי מצב זה מתואר על ידי הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה אורח חיים ח"ד סימן לג) -

והנה מתחלה כשהיו כלל ישראל מאות בשנים כל קהל וקהל במקומות מיוחדות היה ידוע כל מקום מנהגו ואם אחד העתיק מקומו להתיישב במקום אחר נעשה דינו כמנהג מקום האחר ממילא גם לנוסח התפלה, אבל עתה אחרי עקירת הקהילות בעוה"ר ונתקצו למקום אחד בנוא יארק ובעוד ערים גדולות אנשים יחידים מכל קהל וקהל לא שייך שישתנה דינו לביהכ"נ שמתפלל ...

¹⁰ דוגמא לכך ניתן לראות בשאלה שהובאה בפני בעל שו"ת "שיבת ציון" (סימן ה).

¹¹ דוגמא לכך ראה בפסקתו של הרב אליעזר מלמד שפורסמה באתר "ישיבה" תחת הכותרת "נוסחי התפילה ומנהגי העדות" (<http://www.yeshiva.org.il/midrash/3861>).

המניין המשותף היא אפשרות של פגיעה אישית באלו שיצטרכו לעזוב את נוסח אבותיהם. עדות לפגיעה מעין זו ניתן לראות בדברי הרב רמי ברכיהו -

כאשר הייתי תלמיד בישיבה התיכונית, הכריחו אותי ואת חברי שמוצאם היה מבני עדות המזרח, להתפלל בימים נוראים בישיבה בנוסח אשכנז. הסברה הייתה שבית המדרש שהוא מקום בו לומדים תורה יש בו מעלה, ולכן ראוי הוא גם לתפילה. וכן ההערכה הייתה כי בחור ישיבה ודאי יתעלה ויתרומם יותר כאשר יתפלל במניין ישיבתי מאשר יתפלל במניין של בעלי בתים. לצערי הרב, חובה ישיבתית זו גרמה לי נזק רוחני עצום, הן משום שלא התחברתי לתפילה אותה אינני מכיר, והתגעגעי עמוקות לתפילה ולמנגינות של בית אבא, והן משום שהרגשתי ש"הישיבה" מתנשאת עלינו - התלמידים יוצאי עדות המזרח.¹²

כמובן שפגיעה זו לא גורפת ושיש תלמידים ששינוי נוסח אבותיהם לא פוגע בהם, אבל עצם העובדה שיש תלמידים שיכולים להיפגע דורשת עיסוק וטיפול בבעיה.

ג. הפגיעה של החלפת הנוסח בחוויית התפילה

בעייתיות נוספת של החלפת הנוסח היא האפשרות שהחלפה תפגע בכוונה בתפילה ובחוויה שלה. דוגמא לכך ניתן לראות בהתמודדות החדשנית של הרב אליעזר מלמד עם דברי האר"י -

... בתפילות, שבהם רחשי הלב באים לידי ביטוי, נכון לתת מקום חשוב לשוני שבין העדות. לכל עדה נוסח שמגלה פן ייחודי בעבודת הלב. ונימים נסתרים וגלויים קושרים את האדם למנהגי אבותיו, וכשהוא מתפלל בנוסח שלהם, מתנגנים הנימים בנפשו, וכוונתו עולה. וכשיבוא לבית הכנסת בשבת, וישמע את החזן והקורא בתורה, יזכר בחזנים ששמע בילדותו כשישב ליד אביו, ויזכר בתפילתו ובעבודתו של הסבא שלו, ויזכר בתפילתם וצדיקותם ומעשיהם הטובים של זקני בית הכנסת מנוחתם עדן, ורגשי קודש ועונג יתעוררו בליבו ותרבה דבקותו. ... ולכן גם בישיבות צריך לתת מקום למנהגים ולמנגינות התפילה של העדות השונות, כדי שהתלמידים לא יחושו בקרע בין עולם התורה שלהם לעולם המסורת והתפילה. אמנם מי שמעצמו מרגיש שיכוון יותר בנוסח שונה מנוסח אבותיו, רשאי להתפלל במקום שבו יכוון יותר.¹³

לפי הרב מלמד אין דבר מהותי באדם שגורם לכך שיצטרך להתפלל בנוסח מסוים אלא שפשוט כל אדם יכול להתכוון ולהתחבר יותר לתפילה שאליה הוא רגיל ושבה התפללו אבותיו. הפתרון של הרב מלמד הוא כללי מאוד ואינו מספיק כדי ליצור משהו פרקטי. בהמשך העבודה הפתרון של "לתת מקום למנהגים ולמנגינות התפילה של העדות השונות" יפותח יותר בהרחבה.

4. פתרונות שונים שהועלו לבעיית הנוסח במערכת החינוך

הבעיות שהצמיחה השמירה האדוקה על נוסח התפילה הביאה את הפוסקים ליצירת פתרונות שונים.

א. קביעת הנוסח הציבורי ע"פ רוב המתפללים תוך כדי נתינת האפשרות להתפלל את תפילות

הלחש בנוסח בית ההורים

הפתרון הרווח ביותר הוא לקבוע את הנוסח ע"פ רוב המתפללים. פסיקה מעין זו ניתן לראות אצל הראשון לציון הרב עוזיאל -

¹² הרב רמי ברכיהו, אתר "ישיבה", "נוסח התפילה - משותף או נפרד?" (<http://www.yeshiva.org.il/midrash/14386>). ההדגשות במקור.

¹³ מתוך אתר "ישיבה" בכותרת "עדתיות לעומת אחדות ישראל" (<http://www.yeshiva.org.il/midrash/14090>). ראה גם בתשובה נוספת של הרב מלמד שהובאה באתר "ישיבה" תחת הכותרת "הנוסחים ומנהגי העדות א" סעיף ג - "באיזה מקרים מותר לשנות את הנוסח" (<http://www.yeshiva.org.il/midrash/2561>).

... אסור לנהוג מנהגים שונים בבית כנסת אחד בעיני תפלה וכל הכרוך לה אלא כל הצבור חייבים לנהוג מנהג אחד על פי הרוב. ... כל ישראל מצווים ומחויבים להיות באגודה אחת ולב אחד לאביהם שבשמים

14 ...

פתרון זה אמנם פותר את בעיית האחדות אבל הוא לא מתמודד עם הבעיות האחרות שנובעות מכך שאדם נדרש לשנות את נוסח אבותיו. בעקבות כך יש פוסקים שפיתחו את הפתרון הזה ע"י האמירה שאמנם נקבע את הנוסח ע"פ רוב המתפללים אבל נאפשר למיעוט לדבוק בנוסח אבותיו בתפילות הלחש. כך פסק, לדוגמא, הרב משה פיינשטיין -

... ולכן בדברים שא"צ לומר בקול רם ואין הדרך לומר בקול רם יעשה כמנהגו ובדברים שנאמרים בקול רם בין מדינה בין מדרך העולם צריך להתפלל בנוסח הצבור, וכשהוא ש"צ צריך לומר כנוסח הצבור אף בתפלת הלחש שלו כיון שהוא להסדיר תפלתו.¹⁵

הרב פיינשטיין פסק מתוך אמירה עקרונית שזאת הדרך העדיפה בימינו אבל הוא לא הרחיב את הביסוס ההלכתי לפסיקה זו. ביסוס הלכתי זה נעשה בהרחבה על ידי הרב אליעזר גוטמן.¹⁶

לדעתי פתרוננו של הרב גוטמן אינו מספק בגלל מספר דברים:

א. פתרוננו של הרב גוטמן מבוסס על כך שתלמידי בית ספר נחשבים כעוברים למקום חדש על מנת לחזור¹⁷. לדעתי יש להעמיד את הקביעה הזאת בספק כי לא מדובר כאן במקום זמני אלא במקום התפילה המרכזי של התלמידים בתקופת בית הספר, שיכולה להימשך גם 6 שנים.

ב. הקו המנחה בפסיקה ע"פ הרב גוטמן זה מניעת המחלוקת ומכאן הוא מסיק שבפרהסיא יש לנהוג כמנהג המקום גם בנוסח התפילה. על קביעה זו יש לערער שהרי יכול מאוד להיות שדווקא שינוי המנהג יגרום למחלוקת עם הדור הקודם שמקפיד מאוד על שמירת מנהג אבותיו.¹⁸

ג. הרב גוטמן יוצא מתוך נקודת הנחה שבכל בית ספר יש רוב ברור של עדה מסוימת. כאשר בבית ספר אין רוב מוחלט אז הפתרון לא תופס כי לא יהיה ניתן להחליט מהו נוסח בית הספר.¹⁹

¹⁴ שו"ת משפטי עוזיאל כרך ד - עניינים כלליים סימן א. כך פסק גם הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחוה דעת חלק ג סימן ו).

¹⁵ שו"ת אגרות משה אורח חיים ח"ד סימן לג.

¹⁶ הרב אליעזר גוטמן, "נוסח התפילה במוסדות החינוך", שמעתין תשמ"א, גיליון 65-66, עמ' 88-97.

פתרון זה פותר גם את הבעיה של "לא תגודדו". איסור "לא תגודדו" חל גם על מנהגים ע"פ שיטת הרמב"ם שנפסקה ע"י הרמ"א והמגן אברהם. הרב גוטמן מראה שהקו המנחה של הרמב"ם בפסיקתו באיסור זה היא הגרימה למחלוקת ומכאן הוא מסיק שגם לשיטת המחמירה של הרמב"ם לא תהיה בעיה בשמירה על מנהג הבית בקטעי התפילה שנאמרים בלחש. הרב גוטמן ממשיך את קו החשיבה הזה גם לגבי קביעת נוסח התפילה של החזן וקובע שאמנם היה ראוי שנוסח התפילה של החזן יהיה כנוסח רוב המתפללים אבל בגלל שהטעם הוא יצירת מחלוקת אז אם רוב המתפללים רואים בעין יפה את זה שהחזן יתפלל בנוסח ששונה מהנוסח שלהם אז זה יהיה מותר.

¹⁷ ראה שם.

¹⁸ אמירה דומה בפשט המשנה של העובר ממקום למקום ניתן לראות בדברי הרא"ה קוק במכתב ששלח לרב עוזיאל (שו"ת אורח משפט אורח חיים סימן יח).

¹⁹ על הבחנה זו כבר עמד הרב אביחי קצין (אתר ישיבה, "נוסח התפילה - משותף או נפרד" - "אחדות בבתי הספר", <http://www.yeshiva.org.il/midrash/14386>)

תחושות מנוגדות צוות בקרבנו עת אנו באים לדון בשאלת נוסחי ומנהגי התפילה בבתי הכנסת. מחד הרצון ליצור אחדות של "יחד שבטי ישראל". הרצון שקיבוץ הגלויות לו זכינו בדורנו יגבש את הבאים מקצווי תבל ליחידה מלוכדת אחת של בית ישראל. מאידך, עומד הצו של "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמן". הידיעה, שהורה לנו האר"י הקדוש, ששנים עשר שערים יש ברקיע ותפילת כל שבט עולה בשער המיוחד לשבט זה. השאלה היא היאך נשלב בין שני השיקולים הללו? נראה שהדרך לשילוב הנכון עוברת בהבחנה שבין בתי הכנסת ומוסדות החינוך. לרוב בתי הכנסת ברחבי העולם היהודי יש צביון מיוחד ומתקיים בהם נוסח של עדה מסוימת. קשה לראות מצב שבו המצב הזה משתנה בין ליל (יש אמנם לחלק בין מקומות בעלי צביון עירוני שבהם יש מספר רב של קהילות, שברוב המקרים יש להן נוסח מסוים, לבין מקומות ישוב קטנים כמו קיבוצים וישובים קטנים, שבהם יש ערך ועניין גדול לאחדות הקהילה ולשילוב של פסיפס העדות השונות). מצד שני נראה שיש להקדיש מחשבה רבה לחינוך לתפילה בבתי הספר, הישיבות

ב. קביעת נוסח התפילה ע"פ החזן

פתרון נוסף שהועלה לבעיות שהצגנו הוא הקביעה שנוסח התפילה לא יהיה קבוע אלא הוא יקבע כל פעם מחדש ע"פ החזן. פתרון זה הועלה בין השאר על ידי הרב אליעזר מלמד -

במקומות רבים מתפללים בני כל העדות ביחד. ... ובדרך כלל הולכים אחר החזן. אם החזן ספרדי, יתפלל בנוסח ספרדי. ואם אשכנזי, יתפלל בנוסח אשכנז. ויש מקומות שאפילו אם החזן תימני, למרות שהגייתו שונה מאוד מהמקובל, הוא מתפלל כדרכו בהגייה תימנית. וכיוון שכל המנהגים כשרים ומוכרים לכל, אין בזה חשש "לא תתגודדו", ואין הדבר עלול לגרום למחלוקת.²⁰

הבעייתיות בפתרון של החלפת הנוסח ע"פ החזן היא שלפי דעתי הוא יגרום להרבה מאוד בלבולים בקטעי התפילה שנעשים בפרהסיא. לדוגמא, אם החזן יהיה ספרדי אז הכוהנים יעלו לברך בשחרית אבל אם הוא אשכנזי אז הם לא יעלו. אם החזן ספרדי אז יגידו י"ג מידות אבל אם הוא אשכנזי אז לא יגידו. וכן הלאה.

ג. החלפת נוסח התפילה ברוטציה קבועה בין התפילות

יש רבנים שהציעו מעין שכלול של ההצעה הקודמת שלפיו הנוסח ישתנה בכל תפילה ע"פ רוטציה של הנוסחים השונים. פשרה מעין זו הונהגה בישוב טלמון כמו שהעיד על כך רב הישוב -

לחבר בין הנוסחים! ... זה הרקע לכך שביישוב טלמון, התפילה בליל שבת היא משותפת לכלל העדות, ומתפללים בה גם אשכנזים וגם ספרדים, כאשר שבת אחת התפילה היא אשכנזית ושבת לאחריה התפילה היא של בני עדות המזרח. עם זאת, לעניות דעתי אין ל"הכריח" את הציבור להתפלל יחד, ועדיין לא אפשר דרא. ... ויהי רצון שנזכה להיגאל גם ביכולת לבנות קהילות משני הבתים גם יחד - אשכנז וספרד.²¹

הרב ישראל רוזן גם כן דבק בעמדה זו והוא הוסיף שאת השילוב בין הנוסחים בתפילה יש להתחיל כבר במוסדות החינוך ומתוך זה האמירה של השילוב תחלחל אל העם -

... קריאתי מופנית איפוא לשני ראשים: האחד, לראשי מינהל החינוך הדתי 'להתלבש' על הנושא ולאמצו כפרייקט לאומי בשנים הקרובות; ליצור מודל של תפילה המשלבת את הנוסח והנעימה האשכנזית-מזרחית בדרך של רוטציה יומית או 'בחתך רחבי'; ... ובמקביל - קריאה לראשי מוסדות תיכון פנימייתי לתכן מתכונת כזו בתפילות השבת תוך שיוויוניות מזרחית-אשכנזית מלאה. ...²²

הבעייתיות בפתרון זה היא הצורך בהחלפה תמידית של הנוסח שבו מתפללים. החלפה זו אמנם יכולה להתקבל יפה בכיתות הגבוהות שכבר מחונכות לתפילה אבל יהיה קשה מאוד לקבלה בבתי ספר היסודיים שבהם יש חשיבות גדולה לנוסח קבוע שעל פיו מחנכים את הילדים.

והאולפנות. זכינו, ובציבור הדתי לאומי, אין חלוקה עדתית של בתי הספר. מצב מבורך זה יוצר מצב שבו בכיתה אחת או בשיעור אחד לומדים יחד בני עדות שונות. האמנם ראוי הוא המצב שבו ייקבע נוסח התפילה על פי רוב תלמידי בית הספר (בפרט אם הוא רוב זנום!), ולא ינתן שום ביטוי לנוסח של התלמידים המהווים מיעוט בבית הספר?!

²⁰ הרב אליעזר מלמד, אתר "ישיבה", "הנוסחים ומנהגי העדות ב" - "בני עדות שונים המתפללים ביחד" (<http://www.yeshiva.org.il/midrash/2562>). הרב נחום רבינוביץ' הרחיב את השיטה הזו וקבע שמטרתה הסופית היא הרגלת הציבור לנוסחים השונים כדי שבסוף יוצר נוסח אחיד לכולם (שו"ת שיח נחום סימנים פו-פו, מתוך: אתר משרד החינוך [education.gov.il] יחידת "מנהגי העדות ונוסח התפילה").

²¹ המשך דברי הרב רמי ברכיהו שהובאו קודם. ההדגשות במקור. הרב ברכיהו מציין בדבריו ששיטתו נוצרה בעיקר בעקבות השפעת רבו הרב רבינוביץ' שכאמור דוגל בשיטה שכל שליח ציבור יתפלל בנוסח אבותיו. פשרה זו נפוצה מאוד גם במניינים בצה"ל כאשר את תפילת ערבית של שבת מחלקים ברבים מהם לשניים ואומרים חצי בנוסח עדות המזרח וחצי בנוסח אשכנז.

²² הדברים מובאים באתר "סרוגים"

(<http://www.srugim.co.il/54267>). ההדגשות במקור.

ד. קביעת נוסח החסידיים בנוסח אחיד לכל העדות

בעיית נוסח התפילה עלתה בעוצמה רבה בצה"ל ובעקבות כך נקבעה פקודת מטכ"ל מסודרת בנושא זה. לשון הפקודה הוא כדלהלן -

19. נוסח התפילה בבתי-הכנסת הצבאיים יהיה הנוסח האחיד של סידור צה"ל ומחזורי הימים הנוראים ולשלושת הרגלים שהוצאו ע"י הרבנות הצבאית הראשית. במקרה שכל ציבור המתפללים משתייכים לעדה אחת, הם רשאים להתפלל לפי הנוסח של בני עדה זו. עד קביעת לחן אחיד בצה"ל לתפילות, ייקבע הלחן של התפילות לפי רצון רוב ציבור המתפללים. אם רוב המתפללים משתייכים לעדות מזרח שונות, יתפלל החזן שנבחר ע"י קהל המתפללים. לפי הנוסח של עדתו.

20. אין לפצל את ציבור המתפללים למניינים נפרדים כדי לאפשר לבני כל עדה להתפלל כמנהגה, מאחר שחיילי צה"ל צריכים להראות דוגמה למיזוג גלויות גם בשטח של ניהול תפילות אחידות בין כל בני העדות.²³

הנחת היסוד של פקודה זו מובאת בסעיף 20 ולפיה לא יכול להיות שבצבא שמסמל את האחדות יתפללו בבתי כנסת נפרדים. בעקבות כך הרב גורן קבע נוסח אחיד שחיילי צה"ל מחויבים בפקודה להתפלל בו כאשר נמצא בבית הכנסת ציבור מעורב (מעורב כולל בתוכו גם חריג אחד). הנוסח שאותו קבע הרב גורן להיות הנוסח האחיד הוא נוסח החסידיים - נוסח "ספרד". נוסח זה נוצר בעקבות הרצון של ראשוני תנועת החסידות האשכנזית לדבוק בתפילתם בתיקוני הנוסח שקבע האר"י. האר"י התפלל ככל הנראה בנוסח שנקרא בימינו "עדות המזרח" אבל הכניס לתוכו מספר תיקונים. חסידי הבעש"ט רצו מצד אחד להתפלל ע"פ תיקוני האר"י אבל מצד שני רצו לשמור על נוסח אבותיהם ולכן יצרו נוסח מעורב שמכיל בתוכו שילוב של נוסח "עדות המזרח" ונוסח "אשכנז". נוסח משולב זה הוא שנקרא בימינו נוסח "ספרד". על היווצרות נוסח חסידי הבעש"ט כתב הרב שטיינזלץ את הדברים הבאים -

נוסח ספרד נוצר על בסיס נוסח אשכנז, כאשר נערכו בו שינויים ניכרים - בשינוי סדר, תוספות והשמטות על פי קבלת האר"י. ... נוסח ספרד, שנוצר על ידי הרכבה זו של דברי האר"י על נוסח אשכנז, הוא נוסח משולב, הנמצא מבחינות שונות כממוצע בין נוסח אשכנז ומנהג הספרדים.²⁴

עצם העובדה שמדובר בנוסח משולב היא שגרמה לרב גורן לקבוע אותו כנוסח האחיד של חיילי צה"ל. הבעייתיות הגדולה בפתרון של הרב גורן היא שבשעה שהוא קבע את נוסח "ספרד" כנוסח האחיד הוא כבר נתפס בעיני הציבור כעוד נוסח אפשרי, בדיוק כמו נוסח "עדות המזרח" ונוסח "אשכנז". בעקבות כך פתרונו של הרב גורן לא התקבל ופקודת המטכ"ל הנ"ל היא אולי פקודת המטכ"ל היחידה שמופרת באופן גורף על ידי חיילי צה"ל שמעדיפים את הפשרה שאומרת שבכל תפילה יתפללו ע"פ נוסח אחר. עובדה זו מחייבת את הסקת המסקנה שלא ניתן לכפות את התפילה בנוסח אחיד אלא שמדובר בתהליך חינוכי ארוך ומורכב שיצליח אך ורק אם התלמידים יזדהו איתו ועם החשיבות שלו.

ה. יצירת נוסח אחיד שמורכב משילוב של מנהגי העדות השונות

²³ פקודת מטכ"ל 34.0301 - "בתי כנסת או מקומות תפילה במחנות צה"ל", "נוסח התפילה")
(<http://www.army.co.il/page/275>)
²⁴ הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ, הסידור והתפילה, הוצאת משכל, ירושלים תשנ"ד, כרך א, עמ' 64-66.

הצעה עוד יותר מורכבת, שעונה על הבעייתיות של הפתרון הקודם, היא ליצור נוסח אחיד קבוע שבו בחלק מהמנהגים ינהגו ע"פ נוסח עדה מסוימת ובחלק אחר ע"פ הנוסח של עדה אחרת. פשרה זו הונהגה למשל בקיבוץ טירת צבי -

ביום העלייה על הקרקע היו רוב חברי טירת צבי "יקים" ממוצא גרמני ... אחד הנושאים הראשונים שנדונו היה, באיזה נוסח נתפלל?

היקים יחד עם אנשי שח"ל ... התפללו בנוסח אשכנז. לעומתם, יוצאי הכשרת סלבקוב (קיבוץ "עובדיה") וכך גם יוצאי בסרביה ורומניה, גדלו בבתים חסידיים, ונוסח התפילה השגור על פיהם היה נוסח ספרד. הרוב הכריע - נוסח אשכנז! אך לא היה ניתן להתעלם מהמיעוט הגדול שרצה דווקא בנוסח ספרד, והתוצאה הייתה, פשרה.

הנוסח הבסיסי נקבע נוסח אשכנז, אך הוכנסו בו שינויים מתוך נוסח ספרד כדי לרצות את ה"ספרדים". וכך, אנו אומרים "שיר של יום" בשבת, מייד אחרי חזרת הש"ץ של שחרית²⁵. בראש השנה אנו תוקעים בשופר בתפילת לחש כנוסח ספרד, וכן אנו אומרים את תפילת הגשם ותפילת הטל בחזרת הש"ץ כמנהג ספרד...²⁶

הבעייתיות בפתרון זה היא שהוא דורש לקבוע באיזה חלק של התפילה אני אנהג ע"פ נוסח מסוים ובאיזה חלק אני אנהג ע"פ נוסח אחר. פתרון זה רלוונטי במקומות שבהם יש רוב מוחלט לעדה מסוימת ואז ניתן להכניס שינויים קטנים ע"פ המיעוט כדי לרצותם. לעומת זאת, במערכת החינוך לא מדובר ברוב ומיעוט ולכן יהיה קשה מאוד לנהוג בדרך פשרנית זו ולקבוע ע"פ איזה נוסח ינהגו בכל מחלוקת.

אמנם קשה לממש את סוג הפשרה הזו בתפילות הרגילות אבל ניתן להפעיל אותה בסוגי תפילות שבהן אין חשיבות לקטע אחד על פני השני וכך אף אחד מהצדדים לא יפגע כאשר יבחרו מהנוסח האחר קטע תפילה כלשהו. התנאי לפשרה זו צריך להיות שהחלוקה בכחירת הקטעים תהיה שווה בין הנוסחים השונים. דוגמא לכך ניתן להביא מהנוסח המשולב של הסליחות שתיקנו בישיבת הקיבוץ הדתי. בשנת תשס"א חיברו בישיבות הקיבוץ הדתי נוסח סליחות משולב לאשכנזים ולספרדים ובשנת תשע"ב הוציאו את המהדורה השלישית והמתוקנת של הסליחות. לרגל הוצאת המהדורה השלישית פרסם חזי כהן, ר"ם בישיבת מעלה גלבוע, כתבה במוסף "שבת" של "מקור ראשון" תחת הכותרת "להתאחד בסליחה". הכתבה מסבירה את רעיון האחדות שעמד בבסיסו של הנוסח המשולב -

... בדרך העולם כל אדם מבקש סליחה מבראו בנוסח שתיקנו לו אבותיו. על כן בישיבות רבות נתקבע המודל שלפיו מתפרדת החבילה וכל אחד נפנה להתפלל בנוסח שלו, ורק בתום התפילה שבים ומתאחדים. נדמה כי עם ישראל עדין לא הפנים באופן מלא את העובדה שהקב"ה כינס את ישראל מפזרו ועם ישראל התקבץ מחדש בארץ ישראל. הרצון לשמור על מסורת האבות מנע יצירה מחודשת ומאחדת, ובכך הוחמצה הזדמנות לקיבוץ גלויות תרבותי ודתי. בישיבת מעלה גלבוע הנהיגו רבני הישיבה ותלמידיה נוסח חדש המשלב בין הסליחות האשכנזיות לספרדיות. בכך מתאפשר לכלל הישיבה להתאחד ולעמוד יחד בפני בורא עולם בעת בקשת סליחה.

בשנת תשנ"ג (1993), עם הקמת ישיבת מעלה גלבוע, ביקשו תלמידי המחזור הראשון לקבוע נוסח משותף. ... בסופו של דבר נוצר נוסח משולב שאף הודפס בחוברת נאה, וכך נוצר סוג חדש של סליחות הכולל את הטוב שבכל אחד מן הנוסחים המסורתיים. ...

כיצד מתנהלת אמירת הסליחות בפועל? על התיבה עומדים שני חזנים, אחד ספרדי ורעהו אשכנזי, ומנהלים את הסליחות...²⁷

²⁵ פשרה זו נהגת גם בקבוצת יבנה.

²⁶ אתר הקיבוץ (<http://www.tiratzvi.org.il/viewpage.asp?pagesCatID=6580&siteName=tiratzvi>).

5. פתרון בעיית נוסח התפילה ופגיעתה באחדות לאורך הדורות

המשותף לפתרונות השונים שניתנו לבעיית נוסח התפילה הוא הנחת היסוד שאסור מבחינה הלכתית לשנות את נוסח הטקסט עצמו. הנחת יסוד זו היא שמונעת את האפשרות לפתרון של בעיית הנוסח במערכת החינוך בגלל כל הבעיות שהצגתי בפרק הקודם. לעומת זאת, כאשר מעיינים במקורות ניתן לראות שבכל מקום שנוצרה בו התנגשות בין נוסחים שונים התפתח נוסח פשרני שמאפשר את התפילה הקהילתית האחידה.

ניתן לסווג את הפתרונות הפשרניים שהוצעו על ידי הפוסקים למספר סוגים שמתחלקים ע"פ סוג המחלוקת שאותו הם באו לפתור. סוג המחלוקת הראשון הוא המחלוקת בנוסח התפילה שלרוב נובע ממחלוקת הגותית כלשהי. הפשרה המתאימה לסוג מחלוקת זה היא אמירת שתי הדעות ביחד למרות הסתירה המהותית ביניהן. בסוג מחלוקת זה ניתן להציע פתרון אחר כאשר מדובר בתפילה שנאמרת יותר מפעם אחת ביום. הפתרון במקרה כזה יכול להיות להגיד פעם אחת ע"פ נוסח מסוים ופעם שנייה ע"פ נוסח אחר.

סוג המחלוקת השני הוא מחלוקת במנהגים פיזיים או במחלוקת של מקרי קיצון. בסוג המחלוקת הזה לא ניתן לעשות פשרה ע"י נהיגת שני המנהגים ביחד כי זה פשוט לא אפשרי מבחינה פיזית. בעקבות כך ניתן לעשות את אחת משתי האפשרויות הבאות. האפשרות הראשונה היא לנהוג בתפילה מסוימת ע"פ מנהג מסוים ובתפילה אחרת ע"פ המנהג האחר. האפשרות השנייה היא לקבוע מנהג חדש שיהיה שילוב בין שני המנהגים הישנים ובעקבות כך יצירת מנהג חדש עם טעם חדש.

סוג המחלוקת השלישי, והחמור ביותר, זה המחלוקת שלא ניתן לעשות בה פשרה ובמקרה כזה הפתרון יהיה יתור של אחד הצדדים כדי ליצור נוסח שמוסכם על כל הדעות.

א. פשרות בין מחלוקות פשוטות בנוסח התפילה

1) פשרה בנוסח התפילה ע"י יצירת נוסח שמאחד את שתי הדעות השונות

בתלמוד הבבלי יש הרבה סוגיות שעוסקות במחלוקות בנוסח התפילה והברכות. רב פפא²⁸ היה כנראה הראשון שנהג בעקביות ליצור פשרה בין נוסחי התפילה השונים ושיטתו הפשוטת הייתה "הילכך נימרינהו לכולהו/לתרויהו", כלומר אמירת כל הנוסחים החולקים אחד אחרי השני וחיבורם לנוסח אחד. בסה"כ יש 6 מחלוקות שבהם רב פפא הפעיל את פשרתו²⁹: נוסח ברכת "מודים דרבנן"³⁰, נוסח ברכת הקשת³¹, נוסח ברכת הגשמים³², חתימת ברכת "אשר יצר"³³, הברכה שלאחר קריאת המגילה³⁴ ונוסח ברכת התורה.³⁵

²⁷ מוסף 'שבת', 'מקור ראשון', י"ג אלול תשע"ב. ההדגשה של כותרות המשנה במקור ובתוך הפסקאות ההדגשה שלי. ראה גם במידעון השבועי של הקיבוץ הדתי (עמוד שבועי) 123, י"ד אב תשע"ב.

²⁸ רב פפא חי בדור החמישי לאמוראי בבל. דוגמא לפשרה קדומה מאוד שאינה מיוחסת לרב פפא (לא ניתן לדעת בוודאות האם היא נעשתה לפני רב פפא או לאחריו) ניתן להביא מהנוסח הבבלי של ברכת "חונן הדעת" שמורכב לדעתם של לוי גינצבורג ונפתלי וידר מפשרה של שני נוסחים קדומים שאחד מהם גרס רק את לשון הבקשה והשני רק את לשון השבח. הרחבה על סוגיה זו ראה בספרו של אורי ארליך "תפילות העמידה של ימות החול - נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית שורשיהם ותולדותיהם", הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ג, בפרק על ברכת "חונן הדעת" ובעיקר בעמ' 81 הערה 10 (ארליך עצמו לא מסכים עם ההצעה שדרך היוצרות הנוסח הבבלי היא בעקבות פשרה, ראה שם).

²⁹ דניאל שפרבר דן ארוכות בסוגיית הפשרה במנהג בסדרת ספריו "מנהגי ישראל", הוצאת מוסד הרב קוק, לראשונה בכרך א (תש"ן) פרק ג "הפשרה והרצון לצאת ידי חובת כל הדעות" (עמ' לט-נט) ולאחר מכן בכרך ב (תשנ"א) פרק ב "הפשרה במנהג" (עמ' כג-עה). את פשרותיו של רב פפא שפרבר התחיל להדגים בכרך א עמ' מג (סוגיית "מודים דרבנן") והשלים את שאר הדוגמאות בכרך ב עמ' כג הערה 1. שפרבר מקדים לדוגמאות שלו את האמירה שהפשרה נובעת מתוך "הרצון לצאת ידי כל הדעות" (ראה בכרך א עמ' לט ובכרך ב עמ' כג). לדעתי הסיבה העיקרית ליצירת הפשרה היא האחדות ולא הרצון לצאת ידי חובה הלכתית והראיה לכך היא שנעשו פשרות רבות גם במנהגים שאינם הלכתיים.

שפרבר מראה בספרו שהגאונים המשיכו את דרכו של רב פפא ויצרו נוסח של פשרה במחלוקת רב ור' יוחנן בשאלה האם צריך להזכיר בברכה שם או מלכות³⁶ ע"י האמירה -
[מיהא] מצוה מן המובחר **למימר תרווייה**, הזכרת השם ומלכות.³⁷

בסוג פשרה זה נהג גם הרמב"ם בנוסח תפילת "ברכת אבות" שהשליכה גם על נוסח הרמב"ם בתפילת "מעין שבע".³⁸ את פשרת הרמב"ם בנוסח תפילת מעין שבע סיכם נפתלי וידר כך -

במבט ראשון אנו נוטים, אולי, להטיל ספק באותנטיות הנוסחה המורכבת מבחינה אחרת: אנו מהססים להניח שנוסחת-כלאיים זו שחותם הפשרה בה מזדקר לעין קיבלה את הסכמתו של הנשר הגדול. אולם הרהור ספק זה אינו מוצדק כלל וכלל. **אל לנו לשכוח, שהפשרה מהווה גורם רב-חשיבות בעיצובן של התפילות והברכות והשתלשלות נוסחן.** כמה צירופי-נוסחאות פשרניים מקורם בתקופת התלמוד, כידוע. ובנוגע לרמב"ם יכולים אנו להצביע על נוסחאות-פשרה אחרות בנוסח התפילה שלו, ואפילו על מקרים שהרמב"ם גופו הוא מחולל הפשרה.³⁹

לאורך כך הדורות הפוסקים המשיכו להשתמש בסוג פשרה זה כשהתעורר הצורך בכך⁴⁰ ואביא לכך דוגמא אחת מעניינת שנוהגת בימינו. הדוגמא שאביא היא נוסח הפשרה שנוצר בתפילה בעקבות המחלוקת היכן מסתיימת שירת הים. הפרשנים חולקים בשאלה באיזה פסוק נגמרת שירת הים? האם השירה נגמרת ב"יקנך ימלך לעלם וְעַד:"⁴¹ או שגם הפסוק "כִּי כָּא סוּס פְּרָעָה בְּרָכְבוֹ וּבְפָרְשָׁיו בְּיָם וַיֵּשֶׁב יִקְנֶךָ עֲלֵהֶם אֶת מֵי הַיָּם וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בַיַּבֵּשָׁה בְּתוֹךְ הַיָּם:"⁴² הוא חלק מהשירה?

³⁰ בבלי סוטה דף מ ע"א. לסוגיה זו יש מקבילה בירושלמי מסכת ברכות פרק א דף ג טור ד /ה"ה שארחיב עליה בהמשך.

³¹ בבלי ברכות דף נט ע"א.

³² שם עמ' ב. פשרה זו היא הפשרה היחידה של רב פפא שלא התקבלה בנוסחי התפילה שלנו.

³³ בבלי ברכות דף ס ע"ב.

³⁴ בבלי מגילה דף כא ע"ב.

³⁵ בבלי ברכות דף יא ע"ב. אמנם בנוסח דפוס וילנא הפשרה מובאת כפי רב המנונא אבל בנוסח של הרי"ף היא מובאת בשמו של רב פפא. סוגיה זו מטופלת בהרחבה בהמשך המאמר.

³⁶ בבלי ברכות דף מ ע"ב.

³⁷ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) אורח חיים סימן ט.

³⁸ פשרות אלו לא נהוגות בימינו ולכן לא ארחיב עליהן. להרחבה עיין אצל ארליך עמ' 30-42 ואצל נפתלי וידר בספרו "התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב", הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשנ"ח (חלק ראשון, הפרק "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", עמ' 65-93).

³⁹ שם עמ' 74. הפניות למאמרים על פשרות נוספות של הרמב"ם ראה אצל וידר (שם) הערות 36 ו-37. וידר עצמו מפרט בהמשך הספר (פרק "פרקים בתולדות התפילה והברכות", עמ' 166-172) על פשרת הרמב"ם בסוגיית ברכת "ברוך ה' לעולם". הרחבה על פשרה זו ראה אצל שפרבר כרך ב עמ' כה-כו, וראה שם בעמ' כח עוד 2 דוגמאות לפשרות שהשתמשו בטכניקה פשרנית דומה.

⁴⁰ ע"פ הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ (הסידור והתפילה, כרך א, עמ' 66) שימוש נרחב בסוג פשרה זה התבצע ע"י חסידי הבעש"ט כאשר יצרו את נוסח החסידים (נוסח "ספרד") -

אחד הצדדים הבולטים בנוסח ספרד הוא ריבוי של נוסחות כפולות. מסדריו ועורכיו של נוסח זה החליטו לעתים קרובות שלא להשמיט לגמרי את נוסח אשכנז שהיה לפניו, אלא להוסיף עליו את הנוסח לפי כתבי האר"י. היו גם חכמים חשובים (כמו ר' אברהם דוד מבוצ'אץ) שבכוונה תחילה קבעו לומר יחד שתי נוסחות שונות של אותה ברכה, כל עוד אין כפילות זו משבשת את כוונת הדברים.

⁴¹ שמות פרק טו פסוק יח. כך פירשו הרמב"ן והרשב"ם בפירושה לפס' יט.

⁴² שם פס' יט. דעה זו מתאימה למבנה השירה ע"פ המסורה וכך פירש הרשב"ע בפירושו לפס' יט (הפירוש הארוך). ניתן להביא שני חיזוקים ספרותיים לדעה זו. החיזוק הראשון הוא המבנה השירי של פסוק זה. הפסוק בנוי במבנה של נושא-נושא-נושא-נושא ("בא" - "סוס" - "בני ישראל" - "הלכו"). החיזוק השני הוא החלוקה לשלושה חלקים שנגמרים במילה "ים" שמתאים לשירה.

מחלוקת פרשנית זו השפיעה על התפילה. בכל הסידורים הקדומים שירת הים מסתיימת בפסוק "ה' ימלוך לעולם ועד" ולכן כפלו את הפסוק כדי להראות שנגמרה השירה.⁴³ יש פוסקים שאמרו שאסור לכפול את הפסוק כי זה גורם להכתרה כפולה של הקב"ה ולכן הם אמרו שבפעם השנייה שאומרים את הפסוק צריך להגיד אותו בתרגומו –

... וכתב בארחות חיים (שם סי' לא) שיש אומרים שאין כופלין אותו משום דהוי כאומר שמע שמע ע"כ ויש נוהגים לאמרו פעם אחת בלשון הקודש ופעם אחת בלשון תרגום וזה נכון יותר ולפי מה שאכתוב בסמוך בשם ארחות חיים אין לכפול כלל.⁴⁴

לעומת מנהג זה, האר"י נהג להוסיף את הפסוק "כי בא ... כנראה מתוך הבנה שגם פסוק זה נכלל בשירה – טוב לומר עם השירה פ' כי בא סוס פרעה וגו' [כתבים]:⁴⁵

לפי מנהג זה אין כבר משמעות להכפלת "ה' ימלוך לעולם ועד" כי הוא לא הפסוק האחרון. ב"פרי עץ חיים" כתוב שבכל זאת מכפילים כי כך נהג האר"י ולא רק שמכפילים אלא גם אומרים את תרגום הפסוק לארמית – צ"ל ה' ימלוך לעולם ועד, ב"פ שמו"ת (שניים מקרא ואחד תרגום), כי כן היה נוהג האר"י. זלה"ה. ופסוק כי בא סוס פרעה כי כל זה הוא מן השירה.⁴⁶

כלומר, האר"י קבע שיש לקיים את שלושת המנהגים הסותרים ביחד. גם כופלים את הפסוק, גם אומרים את התרגום הארמי שבמקור נועד להכפיל את הפסוק, וגם אומרים את פסוק "כי בא ..." כדי להתחשב בדעה שסוברת שהוא חלק מהשירה. מנהג זה בעצם מראה את התחשבות האר"י בנוסח המקובל ואת ניסיונו שלא ליצור מחלוקת. במקום שהאר"י פשוט יקבע שיש לסיים את השירה ב"כי בא ..." הוא קבע נוסח שמאחד את כל הדעות על כל סתירותיו הפנימיות והעיקר שכולם יתפללו את אותו הנוסח. בגלל שמהלך זה של האר"י מאחד את הדעות השונות אז לא פלא שהוא זה שהתקבל על ידי כל העדות וכך כאשר אנחנו אומרים היום את שירת הים בתפילה אנחנו מרגישים את המתח הפרשני בין הדעות השונות בקשר למקום שבו מסתיימת שירת הים.⁴⁷

⁴³ בדומה להכפלת "כל הנשמה תהלל יה הללויה".

⁴⁴ בית יוסף אורח חיים סימן נא.

⁴⁵ מגן אברהם סימן נא ס"ק ט.

⁴⁶ פרי עץ חיים שער הזמירות פרק ו.

⁴⁷ דוגמאות נוספות לפשרות מהסוג הזה:

1. נוסח הגר"א לחתימת תפילת "ריבון כל העולמים" ברוך אתה ה' המקדש את שמו ברבים" שמפשר בין הנוסח האשכנזי של מחזור ויטרי לנוסח הספרדי של הרמב"ם (נוסח פשרני זה התקבל בסידור רינת ישראל).
 2. נוסח חתימת "ברכת הסליחה" ע"פ הנוסחים המערביים ("חנן המרבה לסלוח") שמשלב בתוכו את הנוסח הארץ ישראלי "המרבה לסלוח" עם הנוסח הבבלי "חנן ומרבה לסלוח" (הרחבה על כך ראה אצל ארליך, שם עמ' 100).
 3. הנוסח "ריבון כל המעשים אדון כל הנשמות" בברכת "אלהי נשמה" (נוסח זה מובא כבר במחזור ויטרי סימן פט ד"ה "אלהי נשמה") שמשלב בתוכו את הדעה שסוברת שברכות השחר הן ברכות על מנהגו של עולם ומיוצגת בנוסח דפוס וילנא שגורס "ריבון כל העולמים אדון כל הנשמות" (בבלי ברכות ס:), ואת הדעה שסוברת שברכות השחר הן ברכות המעשים שמיוצגת ע"י הרמב"ם שגורס - "ריבון כל המעשים" (הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ז).
 4. ע"פ שמואל וזאב ספראי (הגדת חז"ל, הוצאת כרטא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 50-51 ועמ' 214) נוסח המגיד בהגדה של פסח בימינו הוא ע"פ מנהג בבלי הפשרני שמקיים גם את דעת רב וגם את דעת שמואל שחולקים בשאלה מהי הגנות שעליה יש לספר בהגדה (בבלי פסחים דף קטו ע"א).
- דוגמאות נוספות ראה אצל שפרבר כרך ב עמ' כד בהערה, עמ' כח-כט ובעמ' ל-לד (במיוחד בהערה **2). שפרבר מביא בין השאר את הדוגמאות הבאות:
- א. הנוסח בביעור חמץ "ליבטל ולהוי כעפרא דערעא" הוא חיבור הדעה שסוברת שביטול הוא מטעם "תשבתו" (הגאונים, רש"י ורמב"ם) ביחד עם הדעה הנגדית שסוברת שביטול הוא מטעם הפקר (ר' תם).
 - ב. אמירת הפסוק "היו לרצון ..." גם לפני "אלהי נצור" וגם לאחריה זה מנהג פשרה בין דעת הראב"ד להגיד את הפסוק לפני לדעת הרמ"א להגיד את הפסוק אחרי (פשרה זו מובאת במגן אברהם ולאחריה במשנה ברורה).

2) פשרה בין נוסחים של תפילות הנאמרות יותר מפעם אחת ביום

עד כאן ראינו שהפשרה הרווחת ביותר בנוסח התפילה היא שילוב שתי הדעות החולקות ביחד לנוסח אחד. למרות זאת, כאשר המחלוקת היא בתפילה שמתבצעת יותר מפעם אחת ביום אז ניתן לקבוע שבתפילה אחת ינהגו כמו דעה אחת ובתפילה השנייה ינהגו כמו הדעה השנייה.

דוגמא אמוראית לפשרה מהסוג הזה היא פשרתו של רבא בשאלה האם צריך לחתום בנוסח "גאל ישראל" או בנוסח "גואל ישראל". בתקופת האמוראים שתי החתימות השונות התקיימו במקביל וכדי לפשר ביניהם רבא קבע שהנוסח "גואל ישראל" יהיה החתימה בתפילת העמידה והנוסח "גאל ישראל" יהיה החתימה בברכות שלאחר קריאת שמע -

אמר רבא: קריאת שמע והלל - גאל ישראל, דצלותא - גואל ישראל.⁴⁸

השימוש בפשרה זו המשיך גם בתקופת הגאונים ושפרבר מביא מספר דוגמאות לכך. לדוגמא:

1. פשרת הגאונים במחלוקת האמוראית על נוסח פתיחת ברכת "אהבה" - להגיד בבוקר "אהבה רבה" ובערב "אהבת עולם".⁴⁹

2. פשרת הגאונים במחלוקת בין א"י לבבל על נוסח חתימת ברכת "השכיבנו" - להגיד בשבתות את הנוסח הארץ ישראלי "הפורש סוכת שלום ..." ובימי החול להגיד את הנוסח הבבלי "שומר עמו ישראל לעד".⁵⁰

הבעייתיות בסוג פשרה זה היא שתמיד יוכלו להתווכח באיזה חלק של התפילה ישימו כל נוסח שהרי יש מדרגיות בין חלקי התפילה ולא כולם בעלי מעמד שווה. בעקבות כך סוג פשרה זה לא היה מקובל על כל הפוסקים ויש מהם שטענו שאם רוצים לעשות פשרה אז הדרך היחידה היא להגיד את שתי הדעות ביחד. דוגמא לכך ניתן לראות בדברי "המנהיג" -

ואם ר"ל אהבת עולם רבה אהבתנו הרשות בידו. אבל מה שאמ' רב שר' שלו' ז"ל דמנהג שלהם באהבה רבה בשחר, ובערבית אהבת עולם לצאת ידי שתייהן ליתא כדאמר'.⁵¹

במקרה הזה ניתן לקבל את דברי המנהיג ולהעדיף את הפשרה שמחברת את הנוסחים השונים, אבל יש מקרים שבהם סוג פשרה זה לא אפשרי ואז אין לנו ברירה אלא להשתמש בסוג הפשרה השני.

ב. פשרה במנהגי התפילה כאשר לא ניתן ליצור מנהגים מאוחדים

ראינו שסוג הפשרה הרווח הוא יצירת נוסח מאוחד. הבעיה בסוג פשרה זה היא שלא ניתן ליישמו במחלוקת על מנהגים שיש בהם שני צדדים שמנוגדים האחד לשני. במקרים כאלה הפוסקים נאלצו להשתמש בסוג הפשרה השני שהראיתי שאומר שיש לנהוג בתפילה אחת כמו דעה מסוימת ובתפילה שנייה כמו הדעה האחרת. שפרבר הביא כדוגמא קדומה לפשרה כזאת את הקביעה להגיד בליל שבת "וינוחו בה" ובשחרית "וינוחו בו" כדי לפשר במחלוקת האם שבת זה זכר או נקבה.⁵² דוגמאות נוספות לפשרות מהסוג הזה שנהוגות בימינו:

⁴⁸ תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ק"ז עמוד ב (הרחבה על פשרה זו ראה אצל ארליך, שם עמ' 109). יסוד סוג פשרה זו מובא כנראה גם בסוגיית הירושלמי על נוסח "מודים דרבנן" (ירושלמי מסכת ברכות פרק א דף ג טור ד /ה"ה. סוגיה זו מובאת אצל שפרבר כרך א עמ' מד).

⁴⁹ שפרבר כרך ב עמ' כה.

⁵⁰ שפרבר שם עמ' לד-לה הערה 6. באותה ההערה שפרבר מביא גם את הדוגמא של קביעת הנוסח "מגדיל" בברכת המזון של ימות החול ואת הנוסח "מגדול" בשבתות וימים טובים.

⁵¹ ספר המנהיג דיני תפילה עמודים ס"ד - ס"ה.

⁵² שפרבר כרך א עמ' מד. פשרה קדומה זו נוהגת גם בימינו.

1) פשרת הרמ"א בסוגיית היד שעליה צריך ליפול אפיים.

הראשונים חלקו על אישה יד צריך ליפול והרמ"א⁵³ פישר בין המנהגים וקבע שבשחרית יש ליפול על יד ימין ובמנחה יש ליפול על יד שמאל.⁵⁴ הט"ז פסק שהיום כולם צריכים לנהוג כדעת הפשרה של הרמ"א – ... וכיון שאין כאן ראייה ברורה לשום סברא אין לנו לשנות ממה שנהגו רוב העולם **כפשרת רמ"א** והמשנה יהיה נחשב לחסרון ידיעה ע"כ אין לשנות.⁵⁵

2) פשרת האשכנזים שעלו לארץ ישראל בסוגיית המועדים שבהם הכוהנים נושאים כפיים.

המנהג הקדום, שעל פיו נוהגים בני עדות המזרח, הוא שהכוהנים נושאים כפיים בכל יום. באשכנז, לעומת זאת, המנהג הוא שהכוהנים נושאים כפיים רק בשלושת הרגלים.⁵⁶

מנהג אשכנזי זה יכול היה להתקיים בלי בעיות כל עוד קהילות אשכנז לא התערבבו עם קהילות עדות המזרח. ברגע שחל ערבוב בין הקהילות אז הפער בין המנהגים לא יכול היה להמשיך להתקיים כי לא יכול להיות שכהן אחד ישא כפיים בעוד שכהן אחר לא. בגלל בעיה זו עלתה בפני הפוסקים השאלה על דין כוהנים מבני אשכנז שעלו לארץ.

הפסיקות הפשוטות בשאלה זו הן שתי הקצוות. פסיקת קצה ראשונה היא ויתור של האשכנזים על מנהג אבותיהם כדי לאפשר את קיום המניין המשותף עם הספרדים (על סוג פשרה וותרני זה אני ארחיב בהמשך המאמר).⁵⁷ פסיקת קצה שנייה היא שהאשכנזים צריכים להמשיך את מנהג אבותיהם ולשאת כפיים רק בימים טובים.⁵⁸

⁵³ הגהת הרמ"א על השולחן ערוך אורח חיים סימן קלא סעיף א.

⁵⁴ הרחבה על התפתחות מנהג נפילת אפים ראה במאמרי "יפול על פניו מעומד" שפורסם במעגלים ז עמ' 91-110 (הוצאת ישיבת מעלה גלבוני, אלול תשע"א).

⁵⁵ ט"ז אורח חיים סימן קלא ס"ק ג. הרמ"א תולה את פשרתו בגורם חיצוני (הנחת התפילין) ומכאן שנוצרת בעיה בפשרה במקרה של הנחת תפילין במנחה. התייחסות לבעיה זו ניתן לראות ב"חיי אדם" (כלל לב, סימן לג) שפסק שבמנחה צריך ליפול תמיד לצד שמאל גם אם מניחים תפילין –

ונ"ל דאף שנוהגין כרמ"א ולכן אם מתפלל בבית הכנסת ובבית המדרש אסור לשנות משום לא תתגודדו, מ"מ נ"ל דבמנחה אפילו המניח תפילין, יפול על שמאלו אפילו כשמתפלל ביחיד.

כלומר, ה"חיי אדם" הבין שמטרת הרמ"א הייתה לעשות פשרה בין שני המנהגים ולכן הוא פוסק על פי מגמת הפשרה ולא על פי פסיקתו המקורית של הרמ"א.

⁵⁶ המקור למנהג אשכנז הוא בדבריו של ר' יהודה החסיד (אשכנזי, מאה 12, ספר חסידים מהדורת ויסטיניצקי פרנקפורט עמ' תרפד סי' תתתיג) –

הנהיגו הכהנים בימים טובים לעלות לדוכן. לפי שחייב אדם לטהר ברגל, והיו הכהנים מטהרין את עצמם ומברכים בטהרתם, ובימי חכמים שהיו בכל יום מברכין. אבל עתה, שאין נזהרין, נהגו לברך ביום טוב, לפי שאז אומרים והשיאנו את ברכת מועדיך. ואז עולים לדוכן ומברכין ביום טובה היה בטוב

⁵⁷ פסיקה מעין זו אפשר לראות אצל תלמידי הגר"א שעלו לארץ במאה ה-19 כגון ר' ישראל משקלאוו (פאת השולחן, מהדורת צפת תקצ"ו, סימן ב ס"ק טז ופירושו על סימן זה) –

מנהג יפה בכל א"י שהכהנים נושאים כפיהם בכל ימות החול, וביו"ט שחרית ומוסף. וביו"כ בשחרית ומוסף ונעילה וכן נוהגים בכל גלילות ספרד.

בא"י שכל קהילות הספרדים נוהגים כהרמב"ם ותרא דמין הוא ומנהג טוב הוא ומקובל מקדמונים ע"פ סוד לקבל ברכות המברך ית"ש ע"י הכהנים בעלי החסד והכהנים מקיימים ג' מ"ע שנצטוו בתורה ... **בוודאי בא"י אין לחלוק בין לחול לשבת, לומר שבשבת ישאו כפיהם ולא בחול ... מאחר שמנהג א"י לישא כפיהם בכל יום ... ובכוללנו מיום שזכינו לקבוע ישיבתנו בא"י ובירושלים עה"ק מנהגינו שהכהנים נושאים כפיהם בכל יום ובשבת ויו"ט ויו"כ כדת וכ"ה דעת ר[בינו] הג[און] נ"ע.**

הרב שאר ישוב הכהן והרב אליהו בקשי דורון פסקו בשנת 1979, כאשר היו הרבנים הראשיים של חיפה, שטעמי צמצום ברכת הכוהנים לא חלים בארץ ישראל ולכן בארץ ישראל יש לשאת כפים בכל יום (הרב שאר ישוב הכהן כתב על דבר זה מאמר בשם "ברכת כהנים

בניגוד לפסיקות אלו, יש לנו מספר עדויות מהמאה ה-19 על כך שבצפת, טבריה וחברון הכוהנים האשכנזים נשאו את ידיהם גם בשבתות וגם בימים טובים אבל לא נשאו את ידיהם בימי החול –

הכהנים ישאו ידיהם בכל יום ויום ... רק בצפת וטבריא וחברון לא ישאו כהנים אשכנזי' את ידיהם בכל יום רק בשבת בתפלת מוסף וביום טוב בכל המוספים.⁵⁹

למנהג זה אין טעם ברור וע"פ הרב יצחק יעקב וייס הוא כנראה תוצר של פשרה בין מנהג א"י למנהג אשכנז – ... וכ"כ הגר"מ שטרנבוך שליט"א ... דבעליית החסידים עשו כעין פשרה לישא כפים במוסף דוקא, ולא מצינו בזה טעם מספיק, רק נהגו היום כולם כן בגליל עכ"ד ...⁶⁰

מטרת הפשרה היתה לצמצם את המתח שבין מנהג האשכנזים לבין מנהג הספרדים. המתח נוצר בעיקר בימים שבהם כולם באים לבתי הכנסת ולכן קבעו לבצע דווקא בימים מיוחדים אלה נשיאת כפים. יש שסברו שימים אלה כוללים חוץ משבתות וימים טובים גם את ראשי החודשים ולכן הגדירו את זמן אמירת נשיאת כפים כך שבכל תפילת מוסף ישאו כפים וכאשר אין מוסף לא ישאו כפים. עדות למנהג זה אפשר לראות בשאלה שהופנתה לרב וייס –

ע"ד מנהג האשכנזים בחיפה ובכל הגליל משנים קדמוניות שכהנים נושאים כפיהם רק בשבת, יו"ט, חוה"מ, ור"ח במוסף.⁶¹

את המנהג החדש הזה הסביר הרב וייס כך –

ומ"מ לצמצם ההפרש ביניהם ובין המנהג שנהגו שם בני הספרדים מאז, נקטו המנהג של אותן הקהלות בחו"ל שנשאו כפים אף בשבתות, ומסתמא נהגו כן גם בחוה"מ ואפשר גם בר"ח, שבאלו הימים היו ג"כ זמן קהלה בביהכ"נ יותר מבימות החול, והתנהגו לעלות לדוכן בכל יום שיש בו מוסף, ובמוסף דוקא כאשר יבואר להלן.⁶²

לסיכום, ניתן לפתור את המחלוקת בין האשכנזים לספרדים בסוגיית נשיאת כפיים ע"י פשרה שמגדירה באילו תפילות ינהגו כמנהג הספרדים וישאו כפים ובאילו מהתפילות ינהגו כמנהג האשכנזים ולא ישאו כפים.

3) פשרת המגן אברהם בשאלת מועדי אמירת וידוי וי"ג מידות?

יש שני מנהגים קדומים בעניין אמירת י"ג מידות וידוי. הרב עמרם גאון סבר שיש להגיד י"ג מידות וידוי בכל שני וחמישי⁶³, ולעומת זאת רובם המכריע של הראשונים אמנם מציינים שיש להוסיף תחנונים בשני וחמישי אבל הם סברו שוידוי וי"ג מידות יש להגיד רק בימים נוראים. השינוי הגדול הגיע בעקבות דברי הזוהר שצריך להתוודות על החטאים בכל יום לאחר תפילת העמידה.⁶⁴ בעקבות דברי הזוהר נקבע בנוסח חסידי הבעש"ט (נוסח ספרד) שיש להגיד בכל יום לאחר תפילת העמידה וידוי ולאחריו י"ג מידות. מנהג זה חדר עם הזמן לאשכנזי ובעקבות כך היו מאחרוני אשכנזי שקבעו פשרה בין מנהגם שלא להגיד בכלל וידוי וי"ג מידות לבין מנהג החסידים להגיד קטעים אלו בכל יום. הפשרה במקרה זה הייתה פשוטה כי היא בסך הכל החזירה את

בזמן הזה בחיפה ובצפון הארץ שפורסם בתחומין ב [תשמ"א] עמ' 345-361). ע"פ פסיקה זו קבעו בסידורים רינת ישראל וקורן שהכוהנים האשכנזים בארץ צריכים לשאת את כפיהם בכל יום.

⁵⁸ תשובה מעין זו אפשר לראות דווקא אצל הראשון לציון הרב עוזיאל (שו"ת משפטי עוזיאל כרך ג - או"ח סימן 1). דוגמא לפסיקה בארץ כמנהג אשכנזי המקורי אפשר לראות בסידור שיצא בשנת 1963 בירושלים בהוצאת "שלם".

⁵⁹ שערי ירושלים, לבוב תרל"ו, שער ט (ר' משה ב"ר מנחם מנדל ריישר).

⁶⁰ שו"ת מנחת יצחק חלק ח סימן א.

⁶¹ שו"ת מנחת יצחק שם.

⁶² שם.

⁶³ סדר רב עמרם גאון סדר שני וחמישי ד"ה ובשני ובחמישי. מנהג זה היה מקובל בחלק מהקהילות בתקופת הראשונים כמו שניתן לראות אצל הכלבו (ספר כלבו סימן יט ד"ה יש מקומות).

⁶⁴ זוהר כרך ב (שמות) פרשת פקודי דף רסב.

פסיקת רב עמרם גאון להגיד את הקטעים האלו בכל שני וחמישי. דוגמא לכך ניתן לראות אצל המגן אברהם⁶⁵ והמשנה ברורה⁶⁶. פשרה זו קובעה על ידי שלמה טל בנוסח אשכנז של סידורו רינת ישראל⁶⁷.

4) פשרת ר' יוסף קארו והט"ז בסוגיית מנהג ההתרוממות בזמן אמירת פסוק הקדושה.

אפשרות נוספת לפשרה במחלוקת שבהם לא ניתן ליצור מנהגים מאוחדים, היא ליצור מנהג ביניים שמורכב משתי הדעות ובכך ליצור מנהג אחר עם טעם חדש לחלוטין. דוגמא לכך היא הפשרה בסוגיית ההתרוממות בזמן הקדושה.

מקורו של מנהג ההתרוממות בזמן אמירת פסוק הקדושה הוא כנראה בספרות ההיכלות ששם נאמר שמטרת נשיאת הרגליים והעיניים היא כדי לסמל מעין הסתכלות לקב"ה בעיניים בשעת אמירת הקדושה⁶⁸. המנהג של ספרות ההיכלות התקבל באשכנז, אבל בספרד, לעומת זאת, עד המאה ה-14 לא רק שלא קיבלו את המנהג הזה אלא שאפילו ביצעו את התנועה הפוכה והשפילו את עיניהם בזמן אמירת הקדושה -

ונוהגין בני ספרד ליתן עיניהם למטה בשעה שאומרים קק"ק

ובני אשכנז וצרפת נותנין עיניהן למעלה ונושאים גופן כלפי מעלה וסמך למנהגם מספר היכלות...⁶⁹

כמאה שנה לאחר מכן הרעיון של ספרות ההיכלות חדר גם לספרד והתחיל להתקבל גם שם -

ונהגו לישא עיניהם למעלה בשעה שאומרים קק"ק ונושאים גופן למעלה. וסמך למנהגם הא דגרסי' בספר היכלות...⁷⁰

המנהג החדש שהגיע מאשכנז הביע בדיוק את התנועה הפוכה ממה שהיה נהוג בספרד ולכן מתבקש ששני המנהגים יתנגשו האחד בשני ושהמנהג החדש לא יכנס באופן חלק. עדות להתנגשות זאת ניתן לראות אצל ר' יוסף קארו שמציין שבספרד נהגו מעין פשרה בין המנהג הישן שלהם למנהג החדש שהגיע מאשכנז ולכן אמנם נשאו את גופם למעלה אבל המשיכו להשפיל את עיניהם כלפי מטה -

ונוהגים בני ספרד ליתן עיניהם למטה וכו' ובני אשכנז וצרפת נותנים עיניהם למעלה ונושאים גופן כלפי מעלה וסמך למנהגם מספר היכלות וכו'. לשון רבינו אינו מכוון שנראה קצת מדבריו שבני אשכנז נושאים

⁶⁵ מגן אברהם סימן קלד ס"ק א.

⁶⁶ משנה ברורה שם ס"ק א.

⁶⁷ חשוב לציין שפשרתו של שלמה טל היא חד צדדית שהרי בנוסח ספרד הוא עדיין קבע שיש להגיד וידוי וי"ג מידות בכל יום. פשרה חד צדדית נוספת מהסוג הזה היא הפשרה בסוגיית הזכרת ושאלת הטל. ע"פ ארליך (שם, עמ' 46-53, 128-135) בנוסח הקדום של ברכת "גבורות" נאמר בכל השנה "משיב הרוח ומוריד הגשם" ולא הייתה בכלל הזכרת טל. בתקופת האמוראים התפצל המנהג בין בבל לארץ ישראל כאשר בבבל לא הזכירו טל בברכת "גבורות" ובעקבות כך גם לא שאלו על הטל בברכת "השנים" ואילו בארץ ישראל הזכירו ושאלו על הטל. השינוי הארץ ישראלי בברכה גרם לכך שבתקופת הראשונים כולם סברו שבקיץ אין להגיד "משיב הרוח ומוריד הגשם" ובעקבות כך נוצרה מחלוקת בין הראשונים. ראשוני ספרד ראו באי האמירה של "משיב הרוח ומוריד הגשם" פגם בברכה ולכן קיבלו את מנהג ארץ ישראל להזכיר ולשאל על הטל בקיץ. באשכנז, לעומת זאת, לא ראו בדבר זה פגם ולכן בברכת גבורות לא הזכירו בקיץ כלום ובברכת השנים אמרו רק "ותן ברכה" בלי להזכיר בכלל את הטל. מנהג ארץ ישראל הושפע לאורך השנים על ידי מנהג ספרד ולכן נהגו בארץ להזכיר ולשאל על הטל. בתקופת האחרונים, בסביבות המאה ה-19, נוצר מנהג פשרה על ידי האשכנזים שעלו לארץ שלפיו מזכירים טל בברכת "גבורות" כמנהג הספרדים אבל לא שואלים על הטל בברכת "השנים" כמנהג האשכנזים (ראה בשו"ת שבט הלוי חלק ט סימן קמח ובנוסח התפילה ב"סדר עבודת ישראל" [הוצאת שוקן תרצ"ו]).

⁶⁸ ספר שבולי הלקט ענין תפילה סימן כ.

⁶⁹ טור אורח חיים סימן קכה.

⁷⁰ מנורת המאור פרק ב - תפילה סדר י"ח ברכות עמוד 148.

גופם כלפי מעלה ולא בני ספרד ואינו כן שכולם נושאים גופם כלפי מעלה ואין ביניהם אלא שאלו נותנים עיניהם למטה ואלו נותנים עיניהם למעלה...⁷¹

פשרת הבית יוסף חדרה עם הזמן גם אל אשכנז. דבר זה חייב את ההתייחסות של פוסקי אשכנז ובעקבות כך הט"ז קבע שאמנם יש להתרומם למעלה בזמן אמירת פסוק הקדושה אבל עם עיניים עצומות ולא פתוחות כמו המנהג הקדום שסימל את ההסתכלות לקב"ה העיניים.⁷²

ג. פשרה במצבים שבהם לא ניתן להשתמש בסוגי הפשרות הקודמות

באמצעות סוגי הפשרות שראינו עד עכשיו ניתן לפתור את רוב מחלוקות הנוסח בין העדות השונות. למרות זאת, יש מחלוקות שבהם לא ניתן להשתמש בסוגי פשרות אלו. במקרים חריגים אלה אין ברירה אלא שצד אחד יוותר בשביל הנוסח של הצד השני. אביא לכך שתי דוגמאות:

1) פשרת ר' יוסף קארו בנוסח ברכות התורה:

הדוגמא המוכרת ביותר לסוג פשרה זה היא "ויתורו" של ר' יוסף קארו במחלוקת על השאלה האם גורסים בברכות התורה "הערב" או "והערב". גרסאות שונות של סוגיית ברכות התורה (בבלי ברכות דף יא ע"ב) גרמו למחלוקת בשאלה האם ברכת "הערב" היא ברכה עצמאית או שהיא המשך של הברכה הראשונה.⁷³ הבדל זה גרם למחלוקת האם יש לחבר את דברי ר' יוחנן לברכה הראשונה על ידי הוספת "ו" החיבור ("והערב") או שיש להגיד "הערב" ובכך לפתוח בברכה חדשה. הרמב"ם פסק שר' יוחנן הביא ברכה נפרדת ובעקבותיו הכריע האבודרהם שיש לומר "הערב".⁷⁴ לעומתם, פסקו התוספות שדברי ר' יוחנן הם סיום של הברכה הראשונה ולכן יש לומר "והערב" –

ולעסוק בדברי תורה והערב נא הכל ברכה אחת היא וצריך לומר והערב נא.⁷⁵

מחלוקת זו בין האשכנזים לספרדים קיבלה תפנית מפתיעה כאשר ר' יוסף קארו פסק כמו התוספות שיש להגיד "והערב" –

אומר: והערב עם וי"ו.⁷⁶

⁷¹ בית יוסף אורח חיים סימן קכה. פשרת הבית יוסף בעצם קובעת שמנהג ספרד הוא להתרומם עם עיניים מושפלות ולכן מתחייב להביא טעם חדש למנהג ההתרוממות שהרי כבר אין כאן הסתכלות לקב"ה בעיניים. בעקבות כך ר' יוסף קארו הוסיף בהגהותיו לבית יוסף ("בדק הבית") טעם נוסף למנהג ההתרוממות שאומר שמטרת ההתרוממות היא ההידמות למלאכים (בית יוסף שם) – בתנחומא בפרשת צו (אות יג) ובשתיים יעופף מכאן תקנו חכמים לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח ציבור קדוש קדוש יי' צבאות.

⁷² פסיקה פשרתית זו חייבה את הט"ז להזכיר גם את הטעם של המדרש תנחומא בדיוק כמו שעשה לפניו הבית יוסף (ט"ז על שולחן ערוך אורח חיים סימן קכה סעיף ב) –

ויש לישא העינים וכו'. - נ"ל דהיינו שהיו סגורות אבל לא בעינים פתוחות ... במדרש תנחומא פ' צו איתא ובשתיים יעופף מכאן תקנו לעוף על רגליו בשעה שהש"ץ אומר קק"ק;

פשרת הט"ז לא התקבלה בכל אשכנז והיו רבים שהמשיכו לדבוק במנהג הקדום של נשיאת העיניים פקוחות כלפי מעלה ע"פ הטעם של ספרות ההיכלות (ראה ברמ"א ובמשנה ברורה שם). דוגמא לפסיקה כמו הט"ז ניתן לראות אצל בעל התניא (שולחן ערוך הרב אורח חיים סימן קכה סעיף ג) ואצל ערוך השולחן.

⁷³ המחלוקת נוצרה בגלל שלפי נוסח וילנא ברכת "והערב" פותחת במילים "ורבי יוחנן מסיים בה הכי" ואילו לפי נוסח הרי"ף (דף ה עמוד ב) והבה"ג (סימן א - הלכות ברכות פרק ראשון עמוד לו) נאמר רק "ור' יוחנן אמר".

⁷⁴ אבודרהם ברכות השחר ד"ה "הערב נא".

⁷⁵ ברכות דף מו עמוד א ד"ה "כל הברכות".

⁷⁶ אורח חיים סימן מז סעיף ו.

לכאורה היה ניתן לסבור שהשולחן ערוך נטה לפסוק כך בעקבות הרא"ש והטור שהושפעו מהפסיקה האשכנזית ופסקו על פיה.⁷⁷ אבל עיון בבית יוסף נעלה הבנה עמוקה יותר של פסיקתו -

ולענין מעשה נראה לומר והערב עם וי"ו שהרי לדברי האומרים שהיא ברכה אחת אם חיסר הוי"ו הוא מפסיק באמצע הברכה ולדברי האומרים שהיא ברכה בפני עצמה אע"פ שאמרו עם וי"ו אין בכך כלום:⁷⁸

כלומר, ר' יוסף קארו הספרדי הבין שיש כאן פתח ליצירת נוסח שיהיה מקובל על שתי הדעות, הן האשכנזית והן הספרדית. הנוסח שר' יוסף קארו מצא שיהיה מקובל על כולם הוא הנוסח האשכנזי והוא היה מוכן לקבל אותו כדי לגשר בין שתי הדעות. הרמ"א הבין את גדולת פסיקתו של השולחן ערוך ולכן הוסיף את הדברים הבאים -

הגה: וי"א בלא וי"ו, וכן נהגו אבל יותר טוב לומר בוי"ו.⁷⁹
הרמ"א הכיר בפשרתו הגדולה של ר' יוסף קארו, שהיה מוכן לוותר על ה"כבוד" הספרדי כדי ליצור נוסח שיהיה מקובל על כולם, ולכן ראה צורך להסביר לאשכנזים שלא הייתה כאן כניעה של הספרדים אלא מוכנות גדולה לפשרה כדי ליצור נוסח "יותר טוב". את משמעות המילים "יותר טוב" מסביר ה"משנה ברורה" כך -
יותר טוב וכו' - כי בזה יצאנו ידי כל הדיעות אבל אם תאמר בלא וי"ו הוא הערב נא ברכה בפ"ע והוי הפסק לאותה דיעה ש"ל ברכה אחת היא וכן נוהגים כהיום לומר והערב בוי"ו...⁸⁰

2) הנחת תפילין בחול המועד.

הראשונים נחלקו האם צריך להניח תפילין בחול המועד או שלא צריך⁸¹ -

... אבל ר' יצחק בן אברהם היה מביא מן הירושלמי להתיר להניח דאמר בירושלמי ...

ובהלכות גדולות פסק דאסור להניח תפילין בחולו של מועד...⁸²

הפסיקה בסוגיה זו התחלקה בין האשכנזים לספרדים. האשכנזים פסקו שצריך להניח תפילין בחול המועד -

... וכן הנהיגו כל רבותינו להניח תפילין בחול המועד:⁸³

בספרד, לעומת זאת, הרשב"א פסק שאין להניח תפילין בחול המועד -

ולענין הנחת תפילין בחולו של מועד ששאלת מה דעת. אני סובר שאין מניחין שגם הם אות. ...⁸⁴

הרא"ש, שהגיע מאשכנז והחליף את הרשב"א לאחר פטירתו, פסק להיפך שיש להניח תפילין בחול המועד⁸⁵ ובנו הטור פסק בעקבותיו -

שבת וי"ט לאו זמן תפילין הן וחולו של מועד יש מסתפקין בו אם הוא זמן תפילין ומניחין אותן בלא ברכה וא"א ז"ל היה מניח ומברך עליהם:⁸⁶

במהלך המאה ה-13 התחילו להפיץ את ספר הזוהר בספרד. בזוהר יש גם התייחסות לסוגיית הנחת תפילין בחול המועד.⁸⁷ הטענה המרכזית של הזוהר היא שמטרת התפילין היא להראות שאנחנו עבדי הקב"ה. במועדים

⁷⁷ תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף יא עמוד ב.

⁷⁸ בית יוסף שם.

⁷⁹ הגהת הרמ"א על השולחן ערוך שם.

⁸⁰ משנה ברורה סימן מז ס"ק יב. שפרבר מביא בספרו דוגמאות נוספות לעיקרון שהודגם כאן (כרך א עמ' מג - מיקום ברכת ההבדלה, וכרך ב עמ' כח - פרקי הלימוד של הבוקר).

⁸¹ הרחבה על כך ראה במאמרו של משה פינצ'וק "הנחת תפילין בחול המועד" (המעין נב, [תשע"ב], עמ' 51-62).

⁸² תוספות מסכת מועד קטן דף יט עמוד א ד"ה רבי יוסי אומר.

⁸³ הגהות מיימוניות הלכות תפילין ומוזוהר וספר תורה פרק ד הלכה י ס"ק ט.

⁸⁴ שו"ת הרשב"א חלק א סימן תרצ, וראה גם בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן רלז.

⁸⁵ שו"ת הרא"ש כלל כג סימן ג וראה גם בסימן ט. פסיקה זהה ראה אצל בן דורו של הרא"ש, הריטב"א (חידושי הריטב"א מסכת מועד קטן דף יט עמוד א).

⁸⁶ טור אורח חיים סימן לא.

מיוחדים (שבתות, ימים טובים וחול המועד) אנחנו עושים דברים אחרים שמראים שאנחנו עבדי הקב"ה ולכן אין צורך בהנחת תפילין ומי שבכל זאת מניח הוא בן מוות.⁸⁸

דברי הזוהר החמורים השפיעו על הפוסקים הספרדים של המאה ה-15 וגרמו לשינוי נוסף של ההלכה (כמו שניתן לראות בפסיקתו של ר' יוסף קארו⁸⁹). האשכנזים, לעומת זאת, לא קיבלו את דברי הזוהר ונשארו עם פסיקתם המקורית ששיש להניח תפילין בחול המועד -

בשבת ו"ט אסור להניח תפילין, מפני שהם עצמם אות ואם מניחים בהם אות אחר היה זלזול לאות שלהם.

בחורה"מ גם כן אסור להניח תפילין מהטעם הזה בעצמו, שימי חול המועד גם הם אות.

הגה: ו"א שח"ה חייב בתפילין (ב"י בשם הרא"ש). וכן נוהגין בכל גלילות אלו להניחם במועד ולברך עליהם, אלא שאין מברכים עליהם בקול רם בבהכ"ס כמו שאר ימות השנה.⁹⁰

עיון בפסיקת הרמ"א מעלה שאלה קשה. ניתן להבין את פסיקת המחמירים להניח בלא ברכה כדי להימנע מהספק. לעומת זאת, קשה להבין מהי מטרת פסיקתו של הרמ"א לברך בשקט, הרי אין כאן יציאה משום ספק! כדי להבין את פסיקת הרמ"א צריך לעיין בדברי הרב חנניה קאזיס (איטליה, 1704). לדברי כ"ץ⁹¹ הרב קאזיס רצה ליצור מנהג של פשרה בקהילתו ולכן הורה לנוהגים שלא להניח תפילין בחול המועד להניח ולברך בשקט מתוך האמירה שהברכה בשקט מספיקה כדי להראות שחול המועד הוא יום מיוחד.⁹² ע"פ זה פסיקת הרמ"א היא בעצם פסיקה פשרנית שמנסה להתאים את מנהג אשכנז עם טענתו של הזוהר שחול המועד הוא יום מיוחד. יכול מאוד להיות שהרמ"א ניסה לעצור את התפשטות מנהג הזוהר שלא להניח תפילין בחול המועד באמצעות יישוב טענת הזוהר עם המנהג שיש להניח תפילין בחול המועד.⁹³

⁸⁷ זוהר חדש כרך ב (מגילות) מגילת שיר השירים דף ח. השפעת הקבלה על ההלכה במקרה זה נידונה בהרחבה ע"י יעקב כ"ץ בספרו "ההלכה וקבלה", הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 102-124.

⁸⁸ הזוהר מחדש שני דברים עיקריים:

1. הזוהר מבין כר' עקיבא אבל אוסר את הנחת התפילין במועד למרות שע"פ ר' עקיבא מובן שאין צורך להניח אבל אין בכך איסור.

2. חומרת הדברים ואמירתו שמי שמניח תפילין בחול המועד הוא בן מות (יעקב כ"ץ, שם עמ' 106) -

הזוהר באסרו להניח לא הורה אפוא בניגוד למקובל. כל מה שעשה היה שנתן לאיסור ביסוס קבלי-מטפיזי ובכך הסיר מעליו את הספק שדבק בו אגב חילוקי הדעות בין שתי המסורות.

⁸⁹ בית יוסף אורח חיים סימן לא (ספרד - צפת, מאות 15-16). ראה גם בשו"ת בית יוסף תשובות רבי יצחק קארו (דודו של ר' יוסף קארו) סימן א ד"ה תשובה זה ובכסף משנה הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק ד הלכה י. כך פסק גם בן זמנו של ר' יוסף קארו, הרדב"ז (שו"ת רדב"ז חלק ד סימן ח).

⁹⁰ שולחן ערוך אורח חיים סימן לא סעיפים א-ב.

⁹¹ שם עמ' 113. כ"ץ מוסיף ומביא (עמ' 115) את הצעת הפשרה של גבריאל פונטריומולי -

... ש"החוששים לדברי הזוהר" יעשו "עצמם כאלו מניחים ולפי האמת לא יהיו הפרשיות בתוך הבתים".

⁹² הרחבה על "אמירה בלחש כפשרה בין אמירה לאי-אמירה" ראה אצל שפרבר כרך ב עמ' לו ובעיקר בהערה 11 (עמ' לו-לט). שפרבר מביא הרבה דוגמאות לסוג פשרה זה ובין השאר הוא מציין גם את הברכה בלחש על התפילין בחול המועד. מעניין ששפרבר מביא את הפשרה הזו בשם הלבוש למרות שרבו הרמ"א כבר אמר אותה לפניו.

⁹³ ראייה לכך שהרמ"א ניסה ליצור מנהג של פשרה בסוגיית הנחת תפילין בחול המועד ניתן להביא מפסיקתו בנושא הנחת תפילין בזמן קדושת "כתר". השפעה נוספת של הקבלה על הרדב"ז הביאה לכך שיאסור מטעם לא ברור את הנחת התפילין מוסף של בראש חודש (שו"ת רדב"ז חלק ד סימן פ). בגלל שהרדב"ז לא רצה להסביר את הטעם הקבלי הוא נימק את אי הנחת התפילין בעוד שני טעמים, כאשר השני שבהם הוא עצם אמירת קדושת כתר במוסף. ר' יוסף קארו מביא את הטעם הזה כטעם הבלעדי לכך שלא מניחים תפילין במוסף של ראש חודש (בית יוסף אורח חיים סימן כה) -

וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים כתר ואין נכון להיות

באותה שעה כתר ותפילין כעין מה שאכתוב בסימן ל"א (ד"ה וחולו) בשם הזוהר במדרש שיר השירים (ז"ח דפוס מונקאטש ח).

על הנחת תפילין בחול המועד וכיון שבתפלה זו אומרים כתר אפילו כשמתפלל בלחש ראוי שלא יהיו עליו:

ר' יוסף קארו פסק בעקבות דברים אלו שאין להתפלל מוסף עם תפילין והדבר המפתיע הוא שהרמ"א קיבל את הפסיקה הזו למרות שבקשר לחול המועד הוא לא קיבל את פסיקת השולחן ערוך (שולחן ערוך אורח חיים סימן כה סעיף יג) -

הניסיון של הרמ"א לא צלח ופסיקת הזוהר החלה להתפשט. כ"ץ עומד במאמרו על כך שמוקד ההתנגשות בין המנהגים השונים היה באיטליה ששם היו קהילות מעורבות של ספרדים, אשכנזים ואיטלקים. כאשר הקהילה כבר מעורבת אז פשרת הרמ"א לא רלוונטית כי היא דורשת מהנהגים שלא להניח תפילין לוותר על מנהגם ולהניח עם ברכה. בעקבות כך ר' אברהם מנחם הכהן מפורטו הציע פשרה אחרת⁹⁴. בשנת 1581 היו בקהילתו של ר' אברהם אנשים מעדות שונות ובגלל שלא ייתכן שחלקם יניחו תפילין בחול המועד וחלקם לא יניחו אז ר' אברהם ניסח מנהג של פשרה. הפשרה הייתה שכל הקהילה תניח תפילין בחול המועד אבל בלי ברכה⁹⁵. ע"פ פסיקתו של ר' אברהם ניתן להבין את דברי הט"ז -

וכן נוהגים וכו'. - נראה דמ"מ מי שמניח בלא ברכה בח"ה שפיר עביד כיון דקי"ל בכל דוכתא ברכות אין מעכבים והזוהר מפליג מאוד בעונש הנחת בח"ה והרא"ש עצמו כתב במסקנתו והמברך לא הפסיד ש"מ שאין חיוב לברך והוא לא ראה ס' הזוהר וכ"פ בהג"מ פ"ד מתפילין בשם סמ"ק דיש להניח בלא ברכ' כי אין עובר על בל תוסיף אלא במתכוין להוסיף כנ"ל⁹⁶.

הפסיקה הפשוטת של הט"ז היא זו שהתקבלה באשכנז⁹⁷. כלומר, הפסיקה האשכנזית להניח תפילין ללא ברכה היא בעצם פסיקה שנותנת פתח לספרדים להתפלל בחול המועד בבית כנסת אשכנזי.

שאלה חדשה שנוצרה עם השיבה לארץ היא ע"פ מה ייקבע המנהג בארץ החדשה שיש בה גם ספרדים וגם אשכנזים כי הרי לא יתכן שיתפללו באותו בית כנסת אנשים עם תפילין ואנשים בלי תפילין? לשאלה זו התייחסו שניים מגדולי הדור הקודם, הרב פיינשטיין⁹⁸ והרב יצחק וייס⁹⁹, ושניהם הגיעו לאותה המסקנה והיא שבארץ יש לנהוג ע"פ מנהג הספרדים כי הם היו המתישבים הראשונים (ביחד עם קבוצות אשכנזיות חסידיות שגם נהגו שלא להניח תפילין) ולכן האשכנזים בארץ יניחו תפילין בצנעא בביתם ולא בבית הכנסת. פסיקות אשכנזיות אלו מראות על ההבנה של הפוסקים שלעיתים מצד אחד לא ניתן לשמור על המנהג המקורי אבל מצד שני גם לא ניתן ליצור מנהג של פשרה, ובעקבות כך האפשרות היחידה שנשארה היא שצד

... ביום ראש חודש, חולצים אותם קודם תפלת מוסף.

הנהגה: וה"ה בחול המועד, ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת לב כתר, מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום (ב"י).

ניתן אולי להסביר את הפסיקה התמוהה של הרמ"א (ביקורת על פסיקתו ניתן לראות בט"ז שם ס"ק טז) בכך שרצה ליצור מנהג של פשרה בסוגיית הנחת התפילין בחול המועד. לפי פסיקת הרמ"א בשחרית של חול המועד מניחים תפילין ואילו במוסף לא מניחים וכך בעצם מתחשבים בשני המנהגים. אם ההשערה על כך שכוונת הרמ"א הייתה ליצור מנהג של פשרה נכונה, אז יוצא שהרמ"א ניסה ליצור מנהג של פשרה מורכב מאוד. פשרת הרמ"א בקשר להנחת תפילין בחול המועד הייתה לפי השערה זו כך - בשחרית כולם מניחים תפילין אבל מברכים בשקט וכך מאפשרים למי שלא נוהג להניח תפילין להתפלל באותו המניין כי הוא יוכל פשוט לא לברך, לאחר מכן כולם מורידים את התפילין במוסף כדי להזדהות עם המנהג שגורס שלא מניחים תפילין בחול המועד.

⁹⁴ פשרה זו מובאת במאמרו של יעקב כ"ץ. שם עמ' 109.

⁹⁵ לפסיקה זו יש הרבה תקדימים אצל הראשונים אבל מהטעם של לצאת מהספק.

⁹⁶ ט"ז אורח חיים סימן לא ס"ק ב (פולין, מאות 16-17). דברים דומים ניתן לראות בספר יוסף אומץ שנכתב ע"י ר' יוסף יוזפא האן (גרמניה, מאה 17. המקור מובא אצל יעקב כ"ץ בעמ' 112) -

בחול המועד יש איסור הנחת תפילין על פי הקבלה, ומאחר שאין לנו עסק בנסתרות לא נהגין הכי. מכל מקום נראה בעיני שלא לברך עליהן דבזה אפשר לצאת ידי ספק.

כ"ץ הוסיף שגם החיי אדם פסק ע"פ פשרה זו (שם עמ' 123, הערה 120).

⁹⁷ לדוגמא ראה במשנה ברורה סימן לא ס"ק ח. למרות זאת, היו שתי קבוצות אשכנזיות שחרגו מהפסיקה האשכנזית המקובלת:

1. הגר"א ותלמידיו - הגר"א פסק שאין להניח תפילין בחול המועד מתוך עיון מחודש בסוגיה וכך הורה לתלמידיו שעלו לארץ לעשות.

2. הבעש"ט וחסידיו - פסקו בעקבות הזוהר שאין להניח תפילין בחול המועד.

⁹⁸ שו"ת אגרות משה אורח חיים ח"ד סימן קה סעיף ה.

⁹⁹ שו"ת מנחת יצחק חלק ט סימן נד.

אחד יוותר. פסיקה וותרנית זו מראה על גדולתם של הפוסקים שהיו מוכנים להורות לציבור שלם לוותר על מנהג אבותיהם כדי למנוע מחלוקת בקהילה.¹⁰⁰

6. הצעה מעשית לפתרון בעיית נוסח התפילה במערכת החינוך

פתחתי את המאמר בהצגת הבעיה שנוצרת במערכת החינוך בעקבות המחויבות על שמירת נוסח התפילה, ולאחר מכן הצגתי את הפתרונות השונים שהועלו עד כה ואת חסרונותיהם.

הפתרון הראשון שהבאתי, שהועלה לראשונה על ידי הרב משה פיינשטיין ובוסס במאמרו של הרב אליעזר גוטמן, הוא לקבוע את הנוסח הציבורי ע"פ רוב הציבור אבל לאפשר לכל יחיד ויחיד להתפלל את קטעי הלחש בנוסח שלו. פתרון זה הוא בעצם שכלול פסיקתם של הראשונים לצייון הרב בן ציון חי עוזיאל והרב עובדיה יוסף שיש לקבוע את נוסח התפילה ע"פ רוב המתפללים. במערכת החינוך פתרון זה נתקל במספר קשיים כאשר העיקרי שבהם הוא שבמערכת זו הרבה פעמים אין רוב מוחלט וגם כאשר ישנו רוב כזה ניתן לערער על משמעותו. כלומר, נניח שיש 20 אחוזים ספרדים או אשכנזים בבית הספר, האם זה אומר שנוסח הוריהם לא יקבל שום ביטוי ציבורי במשך כל שנות הלימודים רק בגלל שהם המיעוט?

הפתרון השני, שהובא בשמו של הרב אליעזר מלמד, לקבוע את הנוסח ע"פ החזן, והפתרון השלישי, פתרון של הרב רמי ברכיהו והרב ישראל רוזן, לקבוע את נוסח התפילה באמצעות רטציה קבועה בין הנוסחים, נתקלים בבעיה זוהה. הבעייתיות בפתרונות אלו היא במנהגי התפילה שונים בין העדות (ברכת כוהנים, וידוי, "אין כאלהינו" וכו') שפתרונות אלו יגרמו לשינוי הנוהג בהם בכל תפילה ודבר זה יכול לגרום לבלבול גדול בקרב התלמידים.

פתרון נוסף שהועלה זה קביעת נוסח הביניים, נוסח החסידים, כנוסח אחיד שכל התלמידים יתפללו בו. פתרון זה נקבע באמצעות פקודה כפתרון היחיד בצה"ל (ביוזמתו של הרב שלמה גורן) אבל הוא לא מצליח במציאות בעיקר בגלל שלא ניתן לראות בנוסח קיים (נוסח החסידים) כנוסח אחיד.

הפתרון האחרון שהצגתי הוא הניסיון ליצור נוסח משולב באמצעות החלטה אילו קטעים יאמרו ע"פ נוסח מסוים ואילו קטעים ע"פ נוסח אחר. הבעייתיות של פתרון זה היא שבלתי אפשרי להחליט באילו קטעים ינהגו ע"פ איזה נוסח, שהרי יש פערי חשיבות בין הקטעים, ולכן הצגתי שניתן לממש פתרון זה רק בתפילות שאין בהן פערי מעמדות כמו שכבר נעשה בנוסח הסליחות המשולב של ישיבת הקיבוץ הדתי.

המשותף לכל הפתרונות הנ"ל הוא שהם לא מציעים ליצור נוסח חדש שישלב בין הנוסחים בגלל החשיבה שדבר זה בלתי אפשרי. הרב היחיד שמצאתי שהולך בכיוון הזה הוא הרב נחום רבינוביץ' שמצביע על כך שהשאיפה היא ליצור נוסח אחיד אבל הוא טוען שדבר זה צריך לקרות באופן טבעי ושאינו ליצור אותו באופן מלאכותי. בעקבות כך הראיתי בפרק החמישי שהפשרה בנוסח ומנהגי התפילה היא תופעה רחבה מאוד שנעשה בה שימוש בכל פעם שנוצרה התנגשות בין שני נוסחים סותרים.

באמצעות התובנה הזאת אני רוצה להציע פתרון חדש שמתבסס על היתרונות והחסרונות שבפתרונות שכבר הוצעו בעבר. אני מסכים עם הטענה של הרב פיינשטיין והרב גוטמן שיש להפריד בין תפילות הלחש לתפילות הציבוריות. בעיית האחדות קיימת אך ורק בתפילות הציבוריות ולכן אין סיבה שלא לאפשר לכל יחיד להגיד את קטעי הלחש בנוסח אבותיו. מאותה הסיבה גם אין מניעה שהחזן יהיה כל פעם מעדה שונה שהרי אין בכך השפעה על תפילות הלחש של היחידים. את בעיית התפילות הציבוריות יש לפתור לדעתי על ידי יצירה בפועל

¹⁰⁰ פשרה וותרנית דומה התקבלה אצל רוב האשכנזים בארץ בקשר לנשיאת כפיים של הכוהנים בכל יום ולא רק בשלושת הרגלים (ראה למעלה).

של נוסח אחיד תוך כדי התבססות על הפתרונות שניתנו בעבר שעליהם הרחבתי במאמר. במקרה שלא מוצאים פתרון במקורות ניתן להשתמש בכללים שהצגתי וליצור באמצעותם נוסח שיאחד את התלמידים תחת נוסח ציבורי אחד.

נוסח אחיד זה יכול להתקבל רק מתוך לימוד מעמיק שיבהיר לתלמידים איך נוצר הנוסח החדש. יצירת נוסח אחיד בלי לימוד תפספס את המטרה כי היא בסך הכול תוסיף נוסח חדש למאגר הנוסחים שקיימים בימינו. בעקבות כך נראה לי שיש שתי אפשרויות להטמעת הנוסח האחד בבית הספר.

האפשרות הראשונה, והמשמעותית יותר מבחינה חינוכית, היא שכל שכבה תיצור בעצמה את הנוסח האחד שלה אחרי שהתלמידים למדו בצורה מסודרת את עקרונות הפשרה בתפילה. פתרון זה אמנם משמעותי מאוד מבחינה חינוכית שהרי הוא מחנך את התלמידים לפתרון בעיות באמצעות פשרה אבל הוא יוצר מספר בעיות קשות. הבעיה הראשונה היא שפתרון זה מתאים רק לכיתות הגבוהות ומכאן שהנוסח האחד לא יהיה רלוונטי לכיתות הנמוכות, והבעיה השנייה היא שבעקבות פתרון זה לכל שכבה יהיה נוסח אחיד שונה.

האפשרות השנייה היא קביעת נוסח אחיד על ידי משרד החינוך שילווח בתוכנית לימודים של תפילה בעיון לכיתות הנמוכות שמסבירה את הנוסח הזה. תוכנית לימודים זו יכולה להצליח רק אם מלמדים אותה מורים שמסכימים עם העיקרון של יצירת נוסח אחיד ולכן לדעתי תוכנית זו צריכה להיות בחירה של בית ספר ולא חובה שנכפית עליו ממשרד החינוך. היתרון הגדול של פתרון זה הוא הטמעת נוסח אחיד זהה בכל בתי הספר (המעוניינים בכך) כבר מהכיתות הנמוכות.

לפי דעתי בית ספר שיצליח להטמיע בתוכו נוסח אחיד שנותן תחושה של רצון לפשרה בין הנוסחים יתקבל על התלמידים, בדיוק כמו שהתקבל בזמנו נוסח הסליחות האחד, ויאפשר להם להתפלל ביחד עם כל חבריהם לכיתה בלי שאף אחד ירגיש שפוגעים במנהגי אבותיו.

7. סיכום

במהלך המאמר ניסיתי לעמוד על המתח שיוצרת התפילה במערכת החינוך בין עיקרון האחדות לעיקרון שמירת מנהגי האבות. למתח זה הוצעו פתרונות שונים שהמשותף להם הוא ההנחה שמדובר במתח חד שמאפיין את דורנו ועל כן אין לחפש את הפתרון במקורות. במאמר הראיתי שאמנם המתח בין הנוסחים השונים הוצעם בימינו בעקבות קיבוץ הגלויות אבל הוא בכל זאת היה קיים לאורך כל הדורות, ממחלוקות פנימיות בין אמוראים דרך מחלוקות בין מנהגי ארץ ישראל ובבל ועד מחלוקות בין קהילות שונות בתקופת הראשונים, ולכן צריך לחפש את התשובה במקורות. מתוך העיון במקורות בסוגיות שעוסקות בהתנגשות נוסחים הראיתי שאמנם הוצעו פתרונות שונים לבעיות הנוסח אבל מאחורי כל הפתרונות עמד עיקרון אחד והוא עיקרון הפשרה. כלומר, העיקרון שאומר שכדי לאפשר תפילה מאוחדת של מתפללים בעלי נוסח אבות שונה ניתן, ואפילו חייבים, ליצור נוסח שישלב בצורה מסוימת את הנוסחים המקוריים השונים.

באמצעות השלכת עיקרון הפשרה על בעיית נוסח התפילה במערכת החינוך בימינו הצעתי שיש ליצור בבית הספר תפילה שתחולק לשתי קטגוריות. תפילות הלחש, שהן רוב התפילה, יישארו במתכונתם הרגילה וכל תלמיד יוכל להתפלל אותן ע"פ נוסח אבותיו. לעומת זאת, התפילות שנאמרות בקול ינוסחו מחדש ע"פ עיקרון הפשרה.

נושא שעדיין לא טופל במאמר בהרחבה הוא השאלה איך מבצעים את פתרון הנוסח האחד בפועל. הצגתי מקודם את האפשרויות השונות וטענתי שלדעתי המהלך המוצלח ביותר להטמעת הנוסח האחד יהיה זה שיוכל על ידי משרד החינוך. למרות זאת, בתי ספר לא צריכים לחכות למשרד החינוך והם יכולים ליצור בינתיים נוסחים אחדים משל עצמם ביחד עם התלמידים. יוזמות נקודתיות שכאלו יוכלו לפתוח את הפתח ליצירת דור

חדש של מתפללים שמואסים בפירוד ודוגלים באחדות הקהילה, גם במחיר של פשרה. יכול מאוד להיות שהיוזמות הנקודתיות יגרמו למשרד החינוך ליצור את יחידת הלימוד של הנוסח האחד ובכך ליצור נוסח אחד משותף לכל בתי הספר. מהלך זה יגרום לגידול דור שלם של תלמידים שחונכו על נוסח אחד. תלמידים אלו יהיו מוכנים לקראת יצירת קהילות בוגרות מאוחדות שמתפללות בנוסח אחד שמאפשר לכל אחד להישאר עם זיקה מלאה לנוסח אבותיו בתפילות הלחש (שמרכיבות את רוב התפילה), תוך כדי השתתפות במניין אחד שמכיל בתוכו את כל הנוסחים השונים על כל הפערים שביניהם.